БЛАЖЕ КОНЕСКИ

ИСТОРИЈА НА МАКЕДОНСКИОТ ЈАЗИК

Култура
Скопје
1986

CIP, Народна и универзитетска **библиотека**
„Климент Охридски“, Скопје

808.66(091)

КОНЕСКИ, Блаже
Историја на македонскиот јазик Блаже **Конески.**
– Скопје : Култура, 1986. – 239 стр. : 20 см

Фототипно изд., 1981. – Библиографија: стр 225-236.

ПРЕДГОВОР

Оваа книга се појави во прво издание во 1965 година. Во 1967 година таа беше вклучена во моите избрани работи, објавени од Култура — Скопје, како седма книга. При тој случај внесов некои мали поправки во текстот. Во изминатите десетина години имав можност да се вратам повторно на некои прашања од историјата на македонскиот јазик во повеќе специјални испитувања. Се собра нов материјал и се изменија моите погледи во однос на објаснувањето на некои појави, особено во делот посветен на историската фонологија на македонскиот јазик. Сето тоа доведе до забележлива интервенција во текстот, до проширување, прераспределба, нови интерпретации, при сè што основната негова структура остана зачувана.

Авторот

Скопје, 24. XII 1979.

Белешка. Сегашново издание го репродуцира фототипски, без никакви измени, претходното издание од 1981 година.

Б. К.

Македонскиот јазик во балканската јазична средина и наспрема соседните словенски јазици. 1. Македонскиот јазик се говори во СР Македонија, и надвор од нејзините граници, во оние делови на Македонија што по балканските војни влегоа во составот на Грција и Бугарија. Денеска македонскиот е мајчин јазик на нешто повеќе од милион луѓе. Освен тоа, со него во СР Македонија се служат како со јазик на секидневен контакт уште околу 300.000 луѓе, главно Албанци и Турци.

На територијата што денеска ја зазема, а што во минатото била поширока, македонскиот јазик се формирал од говорите на словенските племиња кои, по распаѓањето на прасловенската заедница, стигнале најдалеку на југ на Балканскиот Полуостров. Словените проникнале длабоко во Грција и Албанија. Но со текот на времето тие отстапувале, така што територијата, која првобитно ја зафатиле, е многу стеснета. Во Албанија се говори македонски уште само во неколку села, додека во северна Грција до скоро се беше задржало бројно македонско население до линијата што од река Бистрица на запад оди накај Солунското Поле. Но и овде во најново време, поради познатите политички настани, македонското население е значително проретчено.

2. На новите седишта јазикот на македонските Словени уште доста време го продолжувал прасловенскиот јазичен тип, како што ни го посведочува тоа старословенскиот јазик, создаден на македонска основа во втората половина на 9 век. Тој, меѓутоа, во натамошниот развој има доживеано, како и бугарскиот јазик и, во помала мера, југоисточните српски говори, многу коренити структурални промени под влијание на балканската јазична средина.

Во однос на граматичката структура особено е значајна замената на синтетичката деклинација со аналитичен начин на изразување на падежните односи (сп. *од човекот, на човекот, со човекот, чаша вода*). На овој процес во народниот јазик укажуваат спорадични примери веќе во ракописите од 11—12 век (Охр. ап. ѿ славѫ въ славѫ). Во истиот ред појави спаѓа развитокот на постпозитивниот член, зачетоци од кој имаме во ст. сл. период, потоа образувањето на футур со пом. глагол хътѣти, кое во македонскиот се разгранало во цел систем од идни времиња (*ќе оди, ќе одеше, ќе одел*), удвојувањето на предметот (*го видов човекот, му реков на човекот*) и др.

Влијанието на балканската јазична средина не се огледува само во промените што го зафатиле наследениот словенски граматички тип, туку и во конзервирањето на одделни негови одлики, во случаи кога имало согласување со балканските јазици. Така чувањето на аористот и имперфектот било секако спомогнато од контактот со тие јазици. Чувањето на тие времиња подоцна овозможило, од нивната корелација со перфектот да се развие кај последниов посебна модална употреба за изразување на недоживеани дејства, која станала карактеристична за целиот систем на глаголски времиња.

Новата граматичка структура на мак. јазик, што се развивала во споменатиот контакт со балканските јазици, а и во меѓудејството на самите словенски говори во сферата на тоа влијание, била веќе доволно изразена во времето околу 15 в. Со тоа време приближно и се обележува конституирањето на современиот тип на мак. јазик. Дека влијанието на балканската јазична средина било посебно силно изразено во Македонија, која претставува земја на живи етничко-јазички вкрстувања, се гледа по тоа што во еден дел на македонските дијалекти (пред сè во западната група) балканизмите се застапени во поголема мера одошто и во бугарскиот јазик. Таков е случајот со глаголските конструкции од типот *имам земено* и *сум дојден*, како и со употребата на кратките лични заменки пред глаголот во почетокот на реченицата: *го видов Стојана, ја зедов книгата* и сл. Со оглед дека распространетоста на овие црти е ограничена и на самата територија на мак. јазик, најверојатно е да се

претпостави дека се работи за една понова фаза, пред сè на романско и албанско влијание, чие огниште било во југозападна Македонија. Во врска со ова влијание може да се доведе и фактот што дативот во поголема мера се зачувал баш во најзападните македонски говори (сп. *мајке*, *сесӣре*, *Сӣојану*).

3. Македонскиот јазик во текот на својот развиток преживувал ред промени во непосреден контакт со соседните јужнословенски јазици, бугарскиот и српскиот, или под нивно влијание. Притоа се случувало и да се вкрстат на македонска почва црти карактеристични за споменатите јазици. Така во македонските говори се јавува денеска двојна замена за прасл. групи *tj*, *kt'* — *dj*: *свеќа*, *меѓа* — *свешӣа*, *межда*. Повремениот поблизок контакт со буг. односно срп. јазик стоел, се разбира, веќе во средниот век во зависност од тоа кое од создадените државни средишта, бугарското или српското, во одделни периоди постигало превласт во Македонија.

За периодот пред создавањето на писменоста (втората половина на 9 век) извесен материјал, што може да послужи за донесување заклучоци во оваа смисла, ни дава словенската топонимија во Грција. Во тој период биле овде уште во тек процеси што значеле пропагација на некои црти карактеристични за јужнословенската група во целост. Таков бил случајот со метатезата на ликвидите која уште не била наполно извршена (*Váltuka* за **Boltъko*, *Gardíki* за **Gordьkъ)*. Што се однесува до изоглосите кои ја делат самата јужносл. јазична територија, со оглед на овој факт, тешко е да се прими дека нивното ширење му претходело на ширењето на такви поопшти црти. Тоа можело да се одвива или паралелно со него или, што е уште поверојатно, нешто подоцна. Со ова придобива извесна поткрепа мислењето дека во времето на создавањето на глаголицата замената *шӣ*, *жд* за прасл. **tj*, *kt'* — *dj* не ги опфаќала во целост македонските говори. Таа замена можела да се распространува баш во периодот на потесен контакт со јазикот на бугарските Словени во врска со ширењето на бугарската држава на запад (добар дел на Македонија влегол во нејзиниот состав во текот на 9 век). И префрлањето на циркумфлексот врз следниот слог (сп. буг. *ӣрад* — *ӣрадъӣ*,

ӷлас—ӷласӥш; ӷрадо́, ӷласо́ во Солунско, *Doló, Stogós* — топоними во Тесалија) ќе биде појава од времето на овој потесен историски контакт меѓу Словените во Бугарија и Македонија. Чувањето на широкиот изговор на ѣ е уште една особеност заедничка за македонскиот и бугарскиот.

На раниот допир на сев. мак. говори со српскиот укажува замената ѫ > *у* во нив. Топонимите како *Побужда* сведочат за тоа рано вкрстување на разнодијалектни црти во овој појас, кое му претходело на ширењето на средновековната српска држава на југ. Од процесите заеднички за мак. и српхрв. јазик од особено значење е депалатализацијата на консонантите, во што мак. отишол најдалеку од сите јужносл. јазици, зашто во одделни негови дијалекти се отклонува и опозицијата *н*:*н'* *(којн, бајна, бана)*, а опозицијата *л*:*л'* е задржана благодарение на влијанието на турскиот јазик преку многубројни заемки со „полумеко" *л* (инаку сп. во велешкиот и прилепскиот говор: *луӣо, клуч, недела, ӣосӣела* и сл., в. § 81). Замената ѣ > *е* претставува исто така црта што ги сврзува македонските со српските екавски говори (таа проникнала и во западнобугарскиот). Српското влијание, потсилено со ширењето границите на српската држава на југ (крајот 13—14 век), изразено е, освен во навлегувањето на замените *ќ, ѓ* — и во ширењето на други црти како: *чр-, чрѣ—* > *цр-, цре-, (црн, цреvo* и сл.), ѫ > *у* во одделни зборови *(куќа, вруќо, ӷуска)* и др.

4. Македонските говори рано почнале да развиваат извесни црти што ги изделуваат како целост во однос на говорите на соседните јужносл. јазици. Една таква црта е замената на силните ерови, и тоа: ъ > *о*, ь > *е (сон, ӣемно)*, настаната во 10 в. и застапена во ст. сл. текстови од македонско потекло. Во српхрв., како што е познато, овие два гласа се слеале во еден *(сан, ӣамно)*, а така се случило во коренот и во буг. *(сън, ӣъмно)*, со таа разлика што пред ь се чувал мекиот изговор на консонантот што натаму можело да доведе до едно помладо по време преминување на тој глас во *е* (сп. буг. *ден*). Во однос на назалите мак. покажува исто така посебен развиток. Се чини дека за буг. треба да претположиме еден период на изедначување на ъ, ѫ > ъ; ь, ѧ > 'ъ (состојба што уште добро ја илустрираат родопските говори), додека во мак. вокализацијата на

еровите и промената на назалите се хронолошки и по резултат одделни појави. Притоа единствено во мак. дошло до изедначување на ѧ со ѣ, по губењето на назалниот призвук, така што во текстовите од 12—13 век, (време кога деназализацијата била во тек (сп. нъжда, жъдааше во Бол. пс.), наоѓаме примери како: пѧтель за пѣтель, сѣмѣ за сѣмѧ и сл. Развитокот, значи, одел вака: ѧ > ѣ *(ä)* > *е* (изговорот *ä* за централна и југозападна Македонија е засведочен и за 14—15 в., а тој во периферните говори, под акцент, е задржан и до денеска: *р^јäка* — *рекäта* во говорот на Бобошчица кај Корча.

Сето ова покажува дека општиот процес на упростување на прасл. вокален систем на македонска почва во некои битни одредници одел по свој пат. Со текот на времето овие карактеристични црти за мак. јазик, кои во неговите говори се ширеле во помал или поголем опсег, станувале сѐ побројни. Некои од нив ќе спомeнеме сега во врска со разгледувањето на дијалектната диференцијација на мак. јазик.

Македонските дијалекти. 5. Скудните податоци, што ги добиваме од средновековните текстови, ни даваат само многу ограничена можност за посматрање на дијалектните разлики што во тоа време се зараѓале. Варијантите *цуши* (западно наречје): *цăвши*, *цавши* (источно наречје) нѐ водат уште во времето на губењето на еровите. Разликата се објаснува со тоа што во западната област *в* уште било билабијален глас, додека во источната област тоа веќе преминало во лабио-дентален глас, каков што е и во современиот мак. јазик. Преминот *јѧ-* > *јѫ-*, одразен во ракописите од крајот на 12 в., претставува изоглоса што го карактеризира западномакедонското наречје (сп. во него *јадро*, *јодро*, *јăдро*: источномакедонски *едро*). Некои текстови од 13 в. (Струмичкиот апостол, Хлудовиот триод) ја покажуваат промената на групата *цѣ* во *ца*, што е црта карактеристична за тиквешко-мариовскиот говор и за некои говори во источна Македонија *(цана*, *цадило* и сл.). Во Струм. ап. наоѓаме примери што укажуваат на тоа дека редукцијата на неакцентираните вокали, позната во ист. мак. говори, била веќе изразена во 13 век. Стара разлика претставува тоа што во западното наречје се развило протетично *ј* во

случаите како *јаже, јаѓлен, јадица*, а во источното *в: важе, ваѓлен, вадица.* Таа разлика била веќе позната кон 12 в. (в. § 54). Овие, и некои други, диференцијални особености нè уверуваат дека двете основни дијалектни групи на мак. јазик — источната и западната, се формирале доста рано во средновековјето, секако пред 13 век.

6. Резултатите на сите овие, и некои понови процеси, во комбинација со резултатите од влијанието на соседните словенски и несловенски јазици, што нерамномерно се распределувале во одделните говори, довеле до денешната доста изразита дијалектна диференцијација на мак. јазик. Месните дијалекти на мак. јазик можеме да ги поделиме во две поголеми говорни целости: западномакедонското и источномакедонското наречје. Оваа поделба ѝ одговара на географската поделба на Македонија која реката Вардар ја разделува на две подрачја. Јазичните особености, по кои се разликуваат споменатите две наречја и кои се за современото јазично чувство на самите Македонци особено доминантни, се: местото на акцентот и изговорот на неакцентираните вокали. Во зап. мак. наречје акцентот е врзан за определен слог (третиот открај: *водéница—воденúцаша*), а неакцентираните вокали не подлежат на редукција. Во ист. мак. наречје акцентот не е установен на определен слог, туку обично паѓа на еден од последните три слога во зборот. Во подробностите има во тој поглед доста разлики во самите ист. мак. дијалекти. Што се однесува до изговорот на неакцентираните вокали, на североисток имаме говори со умерена редукција, а на југоисток говори во кои редукцијата е силно изразена (*урáч, мéсиц, йулвúнша* и сл.).

Преоден појас меѓу овие две наречја претставуваат говорите костурско-лерински и мариовско-тиквешки. Во нив е необично акцентирањето на последниот слог (во костурско-леринските не е извршена ни редукцијата).

Освен цртите што ги зедовме за основа на поделбата на ист. мак. и зап. мак. наречје, можеме да приведеме и повеќе особености што ги одликуваат овие две говорни групи. Така, зап. мак. говори го познаваат губењето на интервокалното *в* во определени услови (*чоек, ѓлаа*), преминот на *х* во *в, ф* (*нивна, нифна*), тројниот член (*лебоѿ, лебов, лебон;* ист. мак. *лебо*), употребата на кратките лични

заменки пред глаголот во почетокот на реченицата *(ме виде, го зеде)*, употребата на глаголски конструкции со *имам (имам видено)* итн. Овие особености не се обични во ист. мак. говори (конструкциите како *имам видено* се сепак забележани во Солунско). Со губењето на извесни консонанти во интервокалната позиција, дошла до израз во зап. мак. тенденцијата за скратување на зборовите, во резултат на што во некои говори се иде до појава на нови вокали — широко *о* и *е* *(тоᵃр, стреᵃ*, сп. во Струшко *твар, чвек)*. Тенденцијата на скратување на зборовите е изразена и во ист. мак. говори, но таа се врши таму на поинаков начин, со елизија на вокалите, поради нивната силна редукција *(жента, детто* и сл.).

7. Како што веќе споменавме, во обете наречја на мак. јазик влегуваат повеќе месни говори што меѓу себе се разликуваат со одделни повеќе или помалку изразити црти. Еден од основните критериуми за натамошната поделба на тие наречја е различната замена на назалот ѫ во нив. И во зап. и во ист. наречје се разликуваат по овој белег *у*-говори на север *(рука, пут)*, *а*-говори во средишниот појас *(рака, пат)*, *ӑ*-говори на југ *(рӑка, пӑт)*. На крајниот југозапад и на крајниот југоисток постојат говори што зачувале траги од некогашниот назален изговор на вокалите ѫ, ѧ *(мӑнцо, дӑмбо, гренди, пендесе)*. Географското распространување на рефлексите на назалот ѫ во македонските наречја укажува на нивната поврзаност во правецот запад —исток, како и на нивната „слоевитост" во правецот север —југ. Може да се приведат и повеќе црти што приближно го следат истиот правец на простирање. Така е на пример на север скоро исклучива замената *ќ, ѓ* за прасл. *tj, kt'—dj*, во средишниот дел на Македонија се јавуваат доста зборови и со изговорот *шт, жд*, додека во јужна Македонија тој изговор преовладува. Сето ова ја усложнува сликата на говорната диференцијација на мак. јазик.

Литературниот јазик. 8. Македонскиот литературен јазик, којшто доби можност на слободен развиток дури по Втората светска војна, е формиран врз основа на зап. мак. наречје, поблиску определено — на зап. мак. *а*-говори (со замена *а* за ѫ: *рака, пат)*, кои се простираат на линијата Т. Велес—Прилеп—Битола. Обично за нив се употребува

називот централни македонски говори. Тие имаат повеќе особености заеднички со ист. мак. наречје, така што со тоа се проширува народната основа на мак. лит. јазик. Инаку во составот на мак. лит. јазик влегле и црти што му се својствени пред сè на ист. наречје: чувањето на интервокалното *в* (*човек*, *ӣлава*), односот *носи* — *носаӣ* во 3 л. едн. мн. во презентот, формата на кратката лична заменка за 3 л. за предмет во мн.: *ӣи* (зап. мак. *и*), употребата на предлогот *на* со посесивно значење (*кукаӣа на ӣаӣко ми*).

9. Словенската писменост во Македонија се јавува при крајот на 9 в. Работата на Охридската книжевна школа, основана од Климента, остави трајно обележје врз јазикот на таа писменост за која е карактеристично, особено во лексиката, доследно продолжување на јазикот на првите словенски преводи. И првобитната азбука, глаголицата, била во полна употреба во Македонија до 11 в. Од 12 в. се забележуваат во македонските текстови поголеми отстапувања од ст. сл. јазик (така на пр. доаѓа до мешање на носовките: ѩзыкъ > ѭзыкъ, молѭ > молѩ и сл., в. § 59). Во 14 в. се шири употребата на српската рецензија, која во македонската писменост имала доминантно место до 18 в. Елементи на македонскиот народен јазик од современиот тип постепено влегуваат во јазикот на црковната литература открај 16 в. Овој процес се забележува особено во т. н. „дамаскини", преводи на проповедите на грчкиот писател Дамаскин Студит (16 в.); тој претставува извесна подготовка за воведување на мак. народен јазик во книжевна употреба, кое нешто се изврши во почетокот на 19 в. во книгите на Јоаким Крчовски и Кирил Пејчиновиќ. Меѓутоа, иако во првата половина на 19 в. веќе се пишуваше на народен јазик, не беше нашла во тоа време уште израз свеста за потребата од создавање на еден општ литературен јазик. Употребата на народниот јазик се сфаќаше всушност како снижување на стилот во однос на црковнословенскиот, или, во јужните краишта на Македонија, на грчкиот, што го претставуваа т. н. висок стил.

10. Првпат прашањето на литературниот јазик се поставува на разгледување во 60-те години на минатиот век, кога македонското граѓанство, во заедница со бугарското граѓанство стапува во борба против Цариградската

патријаршија и против употребата на грчкиот јазик во црквите и училиштата. Тоа е почетокот на македонската преродба што се изразува како во смисла на интеграција на Словените под турска власт, така и во смисла на наполно самостоен национален развој. Отаде и прашањето на литературниот јазик се поставува во тоа време во два аспекта: од една страна постои гледиште дека треба да се создаде заеднички литературен јазик за Бугарите и Македонците, на тој начин што во него ќе бидат застапени подеднакво бугарски и македонски јазични црти; од друга страна се јавува гледиштето на т. н. македонисти, кои истакнуваат дека Македонците, како посебен народ, треба да изградат и свој посебен литературен јазик. Заедничко им е на овие гледишта опозиционото становиште спрема воведувањето во Македонија на бугарскиот литературен јазик, заснован врз источното наречје. Од тоа становиште произлезе и движењето за издавање посебни учебници за македонските школи, во кои јазикот во својата основа ја продолжуваше дотогашната македонска писмена традиција. Сето тоа беше израз на фактот што меѓу Словените во Турција се оформуваа две национално-културни средишта, како што тоа го потврди натамошниот историски развиток.

Неповолните историски услови не дозволија да се стори во тоа време нешто повеќе во однос на изградувањето на македонскиот литературен јазик. Значаен прилог кон разработката на ова прашање донесува малку подоцна книгата на Крсте П. Мисирков „За македонцките работи“ (Софија 1903), која претставува еден вид синтеза на дотогашниот опит во македонската писменост, и наедно укажува **на натамошните насоки во национално-културниот развој на** македонскиот народ, во рамките на кој Мисирков го смета создавањето на мак. лит. јазик примарна задача. Тој прв го разгледа прашањето за неговата народна основа, истакнувајќи дека во неа треба да влезат централните македонски говори.

11. Тоа што Мисирков го формулира во однос на изградбата на мак. лит. јазик се приближуваше кон своето остварување во периодот по Првата светска војна, и покрај тоа што македонскиот народ, по балканските војни, беше поделен и живееше во границите на три балкански држави.

Од пресудна важност беше тоа што во овој период ослободителните стремежи на македонскиот народ најдоа сестрана поткрепа од напредното движење во Југославија. Во 30-те години на нашиот век оживува литерарната дејност на македонски јазик. Тоа е време на сè потесно поврзување на македонската интелигенција на заедничка културна работа, со што во голема мера се остваруваше наддијалектна јазична врска. Процесот беше успоруван со тоа што употребата на мак. јазик во јавниот живот (во наставата, печатот итн.) беше забранета, но не можеше да биде запрен. Тој се забрза во годините на Втората светска војна, со активноста на народноослободителното движење. Во текот на војната се создаде и по обем значаен фонд на писмен материјал на мак. јазик, а при крајот на војната излегуваа веќе редовно неколку бригадни и други весници и списанија (Илинденски пат, Млад борец, Нова Македонија и др.). Иако во тој материјал уште немаше јазична изедначеност, во него сосем одредено се изразува стремежот да се пишува на заедничка основа, што ја даваат централните говори. Тоа и го овозможи толку брзото решавање на тоа прашање веќе во првите месеци по ослободувањето, кога требаше само да се изврши извесно изедначување на литературниот јазик и на неговата ортографија врз основата што беше веќе поставена од претходниот развиток.

Македонскиот јазик беше прогласен за официјален јазик на СР Македонија уште во текот на војната, на Првото заседание на Антифашистичкото собрание на народното ослободување на Македонија, одржано на 2 август 1944 г. во манастирот Прохор Пчински. Неговата унификација се изврши со усвојувањето на азбуката (3. V. 1945) и правописот (7. VI. 1945) по предлог на Комисијата за јазик и правопис. Во годините на слободен живот тој брзо се разви во еден оформен современ литературен јазик.

ФОНОЛОГИЈА

ГЛАСОВНАТА СТРУКТУРА НА ЗБОРОТ

Слогот. 12. Прасловенскиот јазик имал карактеристичен строеж на зборот — сите слогови биле отворени, т. е. завршувале на вокал. До ваква состојба се дошло во резултат на дејствувањето на повеќе фонетски процеси (монофтонгизација на дифтонзите, губење на консонанти на крајот на зборот, консонантски дисимилации и др.) во еден подолг временски период. Некои од тие процеси очевидно допираат до крајот на прасловенската заедница па се продолжуваат и по нејзиното распаѓање. Таков е случајот со метатезата на ликвидите, за која веќе споменавме, и во резултат на која станува отворање на соодветните слогови: **gordъ* > градъ, **melko* > млѣко.

13. Меѓутоа словенските јазици, и меѓу нив македонскиот, во приближно исто време, почнувајќи откај 10 в., доживуваат коренита промена во строежот на зборот односно на слогот. Со губењето на еровите во слаба позиција повторно се создаваат во нив затворени слогови. Сп. при|тъ|ча: *прит|ча*, съ|дра|въ: *здрав*. Се разбира, ова повлекува ред последици во однос на гласовната структура на зборот. Пред сè, губењето на еровите значи скратување на дадените зборови за еден или дури и за повеќе слогови.

Консонантски групи. 14. Можноста за комбинирање на консонантите во консонантски групи била пред тоа доста ограничена и постоела, се разбира, само во почетокот на слогот. По губењето на еровите се добиваат ред нови консонантски групи, како во почетокот, така и на крајот на слогот.

Секако, не треба да замислуваме дека навикот за изговарање на тие нови консонантски групи бил создаден одеднаш во однос на сите нив. Тоа бил процес што траел подолго време. Еровите можеле да се загубат полесно и порано таму каде што со нивното губење се добивале консонантски групи веќе познати во словенскиот изговор, отколку таму каде што настанувале нови комбинации на консонанти. Во последниов случај можело да се јави како фактор што го помагал установувањето на тие нови групи имитирањето на изговорот на туѓи зборови, во нашиот јазик посебно на грчки зборови. На пример, грчките зборови со почетно *ӣс-* (*ӣсалӣир*, *ӣсовиса)* можеле да придонесат да се премине побрзо на таков изговор и во словенски зборови *(ӣсаӣи < ӣьсаӣи, ӣси < ӣьси)*.

15. Меѓутоа, во тој процес извесни консонантски групи не можеле да се остварат или не можеле подолго да се задржат во јазикот. Тие се упростувале или се разлагале на различни начини, сведувајќи се на веќе установените модели за комбинирање на гласовите во рамките на слогот. На пример, групата *-сӣн-* се упростува во *-сн-* *(радосӣьна > радосӣна > радосна)*, група *-сӣк-* во *-ск-* *(свьсӣька > свесӣка > свеска)* и сл. Сп. упростување на консонантски групи во овие случаи: **вь срѫцихь, четврьцѣ, пацѣ** (Евангелие на Григоровича, 12 в.). Геминатите се слеваат во еден глас: **плѣникомь** од постарото **плѣньникъ** во истиот текст; **пѧдесѧтн(и)цы, (стадо) свиное** во Мак. ев. Еднородни консонантни се трпат во македонскиот само на границата на морфемите: *оддели, раззелени, ӣролеӣӣа.*

16. Некои консонантски групи, како во почетокот така и во крајниот слог, се разлагаат со развивање на вторични вокали: *маīла, маска, веӣар, ӣекол, оīан* и др. Веројатно во нешто поново време (податоци за хронологијата на таа појава немаме) се упростуваат извесни консонантски групи на крајот на зборот, со тоа што крајниот консонант се губи: *радос(ӣ), ӣриш(ӣ), īлуж(д).* Во разлагањето на консонантските групи со развивање на вторичен вокал и во губењето на консонантите во приведените групи на крајот на зборот — имаме појава на една иста изговорна наклоност во нашиот јазик. Таа се состои во тоа што се отклонуваат од крајот на зборот оние согласни групи кои се обични во

почетокот на зборот, односно слогот. Сп. *труп: ветар* (од вѣтръ), *клен: пекол* (од пеклъ), *гнил: оган* (од огнь); *стар: радос(т)*, *штур: приш(т)*. Таа изговорна наклоност сè уште дејствува и во нашиот современ јазик. Поради неа ние ги разлагаме, на пример, групите *-зм*, *-тр* во новоусвоени зборови: *социјализам*, *театар* и сл. Од друга страна, и обратно на ова, на крајот на зборот е обична комбинација од сонант и консонант. Туѓите зборови со таков состав се примаат без да се вметнува во нив вокал: *ќурк*, *парк*, *тенк*, *бумеранг*. Тоа се однесува и на оние комбинации од сонант и консонант што се првпат реализирани во нашиот изговор со примањето на даден туѓ збор (немаме, на пример, наши зборови да завршуваат на *-нг*). Затоа, пак, за отклонување на почетни групи *мгл-*, *мск-*, *лг-*, *лж-*, се развил полн вокал место ерот (*магла*, *маска*, *лага*, *лаже*). Во нашиот јазик не е обична во тој случај комбинацијата од сонант и консонант. Се работи, значи, за едно основно правило во групирањето на гласовите во составот на слогот, за изговорни навици, дејството на кои се изразува јасно во повеќе и хронолошки меѓу себе разделени случаи. Меѓу словенските јазици постојат во подробностите извесни разлики во однос на тоа групирање (сп. во рускиот: *мгла*, *лгать*, *Пётр*).

Секвенци од консонант и вокал. 17. Во однос на секвенците од консонант и вокал посебно треба да се зборува за оние во кои вокалот следи по мек консонант: Во прасловенскиот јазик зад меките консонанти не можеле да дојдат вокалите *о*, *ъ*, *ы*. Во соодветните парадигми место нив се јавувале вокалите *е*, *ь*, *и* (ѧ). Сп. ст. сл. село: поле, рабъ: мѫжь, съ рабꙑ: съ мѫжи, женꙑ: доушѧ и сл. По таков начин имаме слоговна хармонија во прасловенскиот јазик. Меѓутоа, меките консонанти во нашиот јазик почнуваат доста рано да затврднуваат (в. § 77—86). На тој процес укажуваат веќе вакните графии во ст. сл. текстови: шъдъ, мѫжъ и др. Затврднувањето на меките консонанти кон 12 в. ја причинува во некои говори промената на ѧ во ѫ во случаи како: чѧдо > чѫдо, жѧтва > жѫтва. Тоа е процес што во развојот на нашиот јазик има несомнено најзначителни последици во однос на секвенците од консонант и вокал. Во резултат на затврднувањето на консонантите и

на дејството на фактори од морфолошки карактер станало можно и вокалот *о* да доаѓа зад првобитно меки консонанти. Тоа довело во парадигмата до расколебување на старата распределба на аломорфите, па во некои случаи и до нови разграничувања на нивната употреба (сп. *ножеви* и *ножови*, *лисице* и *лисицо*, но вок. *Рашко* м. р. наспрема *Рашке* ж. р.).

Преглас на вокали зад палатални консонанти. 18. За овој процес во прасловенскиот в. § 17. Дејство на палаталните консонанти врз вокали од задниот ред се изразувало и подоцна во развојот на нашиот јазик.

Промената на *'и* во *ӥ* и на *'ǫ* во *ǫ̈* може со доволно основа да се претполага за солунскиот говор во времето на создавањето на писменоста (в. § 23). Зад *l'*, *r'*, *n'*, *s'*, како што ќе видиме натаму (в. § 61) *ǫ* (односно *ǫ̈*) совпаднало подоцна со *ę* (*ä*ⁿ).

Најзначителни траги оставил прегласот *а*>*ä*>*е*. Дека во 9 век тој бил извршен во солунскиот говор, а секако и не само во него, заклучуваме од тоа што во глаголицата со една буква се обележува „јат“ и етимолошката група *ia*. Сп. зад меките консонанти: волѣ, морѣ, кланѣти сѧ, вьсѣ. Графиите како чѣсъ, чѣша, жѣлость во некои стари текстови се посреќаваат со она што и денеска го имаме во некои од јужните дијалекти. Така во Солунско (Сухо, Висока): *жäба*, *чäј*, *чäша*, *шäрка*. Изговор *чес*, *ѓрнчер* се среќава во долновардарските говори, а *чеша* во Костурско и Корчанско. Сп. уште во кукушкиот говор зад *ј*: *јеска (јас-ка)*, *еѓне*, *есна*. Во говорот на Бобошчица прегласот на *а* е редовна појава: *јäјце—јејцешо*, *чел'äша—челеш*, *жäба—жебаша* итн.

Очевидно е дека дејството на палаталните консонанти било најизразито во нашите јужни говори, во кои најдолго и се чувала нивната мекост (в. § 77-8). Во посеверните говори овој процес имал поограничени размери или (најверојатно во северните) и воопшто не бил изразен. Извесна можност да ја следиме распространетоста на прегласот на *а* ни даваат топонимите изведени со *-јане*. Во Прилепско имаме трага од него уште зад некогашното меко *н* во името на селото *Долнени* (инаку: *Мраморани*, *Забрчани*, *Смолани*, *Врбјани*). Меѓутоа веќе во Битолско го забележуваме зад усни гласови: *Ивени*, *Добровени*. Во јужните области прегласот е

зачуван и зад други некогаш меки консонанти: *Дајмбени*, *Мокрени*, *Брешчени* (Костурско) *Древов'јанс* (Корчанско) и др. Од друга страна во северна Македонија немаме трага од тој преглас ни зад *н'* : *Бан'ане* (Скопско).

19. Во прасл. гласовите *к*, *ѓ*, *х* не можеле да стојат пред вокали од преден ред. Во таква позиција тие се палатализирале и минале во *ч*, *ж*, *ш* (по првата палатализација), односно во *ц*, *s*, *с* (по втората палатализација): чловѣкъ — чловѣче — чловѣци, богъ — боже — бози, доухъ — доуше — доуси. Името на селото *Ничйур* (Голема Река) кое иде од личното име *Никифор* (грч. *Nikiforos*) покажува дека и по доселувањето на Словените во нашите краишта дејствувал навикот да не може да се изговара заднонепчен консонант во позиција пред вокал од преден ред. Тој навик почнал постепено да се расколебува со усвојувањето на грчки зборови како ангелъ, кедръ и др. Гласовите *к* и *ѓ* се изговарале во тие заемки смекчено, за што сведочи и употребата на посебни букви за нив во глаголицата. Преминувањето на ꙑ во *и* (кон 13 в.) одело заедно со создавањето на еден нов навик да се изговараат заднонепчените консонанти и во контакт со вокали од преден ред: *маки*, *лаѓи* и сл. Тоа е уште една важна промена во гласовната низа наспрема состојбата наследена од прасл. јазик.

Вокалите во непосреден допир. 20. Непосредниот контакт на вокалите се остварувал со губење на извесни консонанти во интервокална позиција. Тоа создавало услови за асимилирање на вокалите или за образување на дифтонзи. Во стариот период на нашиот јазик вакви услови се создале особено поради губењето на *ј* во сложената придавска промена, во имперфектот и др. Старословенските текстови ги одразуваат вокалските асимилации и контракции што станале во тие случаи. Сп. во сложената придавска промена: добрꙑи > добрꙑ, добраꙗ > добраа > добра, добраѥго > добраадго > добраго, доброуѥмоу > доброуоумоу > доброумоу. Во имперфектот: знаахъ > знахъ, молѣахъ > молѣхъ. Еднородните вокали во непосреден допир се контрахирале во еден слог, образувајќи нова должина, а попосле се дошло и до скратување на таа должина. Со асимилација на *е* во основата на сег. време

кај глаголите од III група се образувала посебна глаголска група во нашиот јазик, *а*-група: подобаетъ > подобаатъ > подобатъ.

Во поново време услови за вакви промени се создаваат со губењето на *х*, *в*, *ј* и некои други консонанти во интервокална позиција. Еднородните вокали притоа се слеваат во еден слог со должина: *глава* > *глаа* > *гла̄*, *снаха* > *снаа* > *сна̄*, *бегаха* > *бегаа* > *бега̄*, *таја* > *таа* > *та̄*, *змији* > *змии* > *змӣ*. По таков начин во нашите современи дијалекти се образуваат нови должини. Бидејќи тоа се случува на допирот на морфемите, во фонолошка смисла е поправилно нив да ги интерпретираме како секвенци од два кратки вокали, отколку да ги сметаме така добиените долги вокали како посебни фонеми во системот на тие говори. Впрочем, тие должини не се карактеризираат со стабилност, бидејќи во истите говори често и се разлагаат со аналогни преобразувања на гласовниот состав на морфемите. Сп. *бегаја* покрај *бега̄* во прилепскиот говор.

Ако вокалите во непосреден допир се разнородни, добиваме различни резултати. Нагорен дифтонг се добива во случај да е вториот вокал *и*: *волови* > *волои* > *волој*, *капавица* > *капаица* > *капајца* и сл. Во прилепскиот говор може да се образува таков дифтонг и ако е вториот вокал *е*: *трговец* > *тргоец* > *трголјц*. Во групите пак *еа*, *оа* во едни говори се дошло до образување на нови вокали (широко *е* и *о*): *товар* > *тоар* > *т͞о^а р*, *смеха* > *смеа* > *см͞е^а* (прилепскиот говор), додека во други се елиминирал првиот вокал: *тоар* > *твар*, *смеа* > *смја* (струшкиот говор). Има говори во кои изговорот на овие групи се чува неизменет (така е и во литературниот јазик), а имаме и отклонување на непосредниот допир на вокалите со развивање на *ј* во групата *еа*, *оа*: *беја*, *зедоја* и сл. Во северните говори непосредниот допир на вокалите се избегнува со *в* во вакви случаи: *бева*, *зедова*, *викава*, *снава* и сл. За

допирот на вокалите од проклитиката и глаголот в. § 21. Сп. овде уште во западното наречје: *шо̀ јма (шо̀ има)*, *ко̀ј ма (ко̀ј има)*, *ка̀ј ма (ка̀ј има)*.

Скратување на зборовите. 21. Видовме дека со губењето на еровите во ред случаи се скратувале зборовите во словенските јазици за еден, па и за повеќе слогови. Во нашиот јазик забележуваме и во поново време стремеж за скратување на зборовите. Како што веќе споменавме во уводот, во западното наречје таа тенденција се остварува по тој начин што се губат некои консонанти во интервокална позиција и се врши слевање на вокалите во еден слог (*т̄овар* > *т̄оар* > *т̄о̄ᵃр*, *лебови* > *лебои* > *лебој*). Во источното наречје зборовите се скратуваат со елизија на неакцентирани вокали пред морфемите: *жент̄а*, *дет̄т̄о* и сл. Елизија на вокалите познава и западното наречје, само во друг случај, при допир на проклитика со глаголска форма што почнува со вокал: *ќ'оди*, *н'ост̄ана*, *ѓ'изеде*, *д'ист̄ине* и сл. Оваа појава е карактеристична и за грчкиот и ароманскиот. Северногрчките говори, впрочем, познаваат и онаква елизија на вокалите каква што имаме во нашето источно наречје. Таа напоредност се должи секако на контактот на нашиот јазик со споменатите јазици.

22. Стремежот за скратување на зборовите е изразен доволно јасно во развојот на нашиот јазик, пред сѐ преку појавите на кои укажавме. Но тоа не значи дека сѐ го потврдува тој стремеж. Напротив, имаме и спротивни случаи. Бројот на слоговите се зголемувал со додавањето на членските морфеми, како и со распространувањето на двосложните наставки во промената на именките од машки род (*-ови*, *ове*, *-овъ*). Кога во западното наречје множинската наставка *-ови* се скратува во *-ој*, и кога во источното наречје се губи вокалот пред членската морфема (*жент̄а*, *вуловт̄о*), тогаш заправо скратувањето на зборот оди за сметка на претходното негово нараствување.

ВОКАЛНИОТ СИСТЕМ

23. Во периодот на создавањето на писменоста, значи кон втората половина на 9 век, нашиот јазик имал ваков вокален систем*:

i (ӥ)	*у и*
ь	*ъ*
e	*o*
ę (ǫ̈)	*ǫ*
ä	*a*

Тоа е заправо вокалниот систем наследен од прасловенскиот и којшто до споменатиот период се зачувал во таков вид. Претпоставката дека во него се содржеле и вокалите *ӥ*, *ǫ̈* не е општо усвоена. Таа се базира врз основа на анализата на глаголската азбука, во која постојат посебни знаци за вопросните гласови, транскрибирани во кирилицата со ю и ѭ. Тоа ја чини оваа претпоставка многу веројатна, барем што се однесува до состојбата во солунскиот говор, што послужил како основа за старословенскиот писмен јазик. Меѓутоа, ако и постоеле како одделни фонеми, тие гласови наскоро (кон крајот на 10 в.) се слеале, и тоа *ӥ* со *и*, а *ǫ̈* со *ǫ* (заправо *ǫ̈* во определени позиции можело натаму да се развива и во правецот на *ę*, што претставува еден аспект од т. н. мешање на носовките; в. § 18, § 61). Во некои говори, каков што бил оној на препишувачите на Добромировото евангелие, тие вокали можеле да се чуваат и до 12 век.

---

* Во следната таблица се употребени латински букви за одделните вокали, како што е тоа примено во лингвистичката транскрипција во однос на прасловенскиот јазик. Во другите таблици во овој оддел вокалите се бележат со кирилски букви, со тоа што се задржуваат знаците *ä*, *ă*. Во самиот текст се употребуваат обично кирилски букви (притоа: *у* = ꙑ, *ę* = ѧ, *ǫ* > ѫ, *ä* = ѣ) Со знакот *ă* го обележуваме „темниот“ вокал од различно потекло, што во бугарската азбука се обележува со знакт ъ. Знакот ъ по таков начин останува само за обележување на прасл. и ст. сл. тврд полуглас. Латински букви употребуваме во ситуации, кога со тие симболи може појасно да се прикажат некои гласовни процеси.

24. Вокалниот систем на нашиот стар јазик, како што се гледа, бил значително поусложнет отколку што е вокалниот систем на нашиот современ јазик. Во денешниот литературен јазик ние имаме вокален систем од пет вокали (*е, и, а, о, у*), кон кои во извесни дијалекти се прибавува и вокалот *ă*, а во некои периферни говори уште и *ä* (широко *е*). Покрај тоа имаме говори (прилепскиот и др.) во кои се јавуваат широко *е* и *о* добиени со стегање на вокалите во непосреден допир (*тоар*>*то*^{а}*р*, *стреа*>*стре*^{а}). За широкото *о* и *е* во дебарскиот и струшкиот говор в. § 54—55. Бројот на вокалите, со сето тоа, во нашите современи говори не изнесува повеќе од седум (исклучок прави говорот на Бобошчица во кој во туѓи зборови, освен *ă*, се јавува и вокалот *ӥ*). Од тоа се гледа дека промените во вокалниот систем воделе кон негово упростување. Односите во вокалниот систем се до толку поупростени, што се загубени и старите должини, т. е. противставувањето на кратки и долги вокали, карактеристично за прасл. јазик и зачувано во извесна мера во некои словенски јазици до денеска (во чешкиот, српскохрватскиот и др.). За создавањето на некои нови должини во нашиот јазик, во непосреден допир на вокалите, в. § 20.

25. Во развојот на нашиот вокален систем можеме условно да разликуваме извесни фази. Првата фаза е обележена со губењето на еровите, односно со нивното вокализирање (ъ>*о*, ь>*е*). Тоа е појава што била во тек во 10 век, та се одразила и во најстарите текстови (од крајот на 10 и почетокот на 11 век). Изговорот на еровите се поместувал, се спуштал кон сферата на изговорот на *о* и *е*, така што интензивните ерови и совпаднале наполно со тие вокали. Во истиот период, како што веќе споменавме, се претпоставува дека се извршило и совпаѓањето на *ӥ* со *и* и *ϙ̈* со *ϙ*.

26. Во втората фаза од развојот на нашиот вокален систем биле засегнати носовките (ѧ и ѫ) и тврдото *и* („јери"). Носовките се изговарале првобитно како назално *е* односно *о*. Меѓутоа, вокалниот дел на носовките постепено клонел кон пониска позиција, приближувајќи се кон изговорот на ниските вокали (*ä, а*). И во овој случај, како и кај еровите, имаме, значи, спуштање на изговорот. Поинаку било

само во северните говори кои во овој поглед се допираат до состојбата во српските дијалекти. Имено, во нив ѧ > *е*, а ѫ > *у*, додека двата ера совпаднале во коренот во *ǎ* (вокал од пониско издигање наспрема *е*, *у*). Кога кон 12—13 век се вршела деназализација на носовките, носовката од преден ред преминала во *ä*, т. е. совпаднала со широкото *е* што веќе постоело во вокалниот систем. Во однос на ѫ состојбата била посложена, како што се гледа од фактот дека овој глас се заменил различно во нашите дијалекти. Најверојатно е да се претпостави дека тој глас преминал во *ǎ* (освен во северните говори) кое по дијалектите можело да се изговара со различни нијанси, со различна степен на затвореност и лабијализација. Тој глас бил лабилен и во повеќе наши дијалекти претрпел натамошно изменување. Во истиот овој период (12—13 в.) се извршило и совпаѓањето на ъı со *и*.

Во резултат на промените извршени од 10—13 в., се добил веќе доста упростен вака ен систем што ги содржел следните вокали:

и		*у*
е		*о*
	ǎ	
ä		*а*

Ваков систем, со овие седум вокали, имаме и денеска во акцентирана позиција во говорот на некои солунски села (Сухо, Висока, Зарова).

27. Во повеќето наши дијалекти, меѓутоа, тој и натаму се преустројува. Од оние гласови во нашиот стар јазик, што подлегнале на изменување, најдоцна отстапува од системот широкото *е (ä)*. Тоа се чува, освен во солунскиот говор, уште и во корчанскиот, серскиот и неврокопскиот говор во акцентиран слог, додека во неакцентиран слог и таму преминало во *е* (сп. *рäка*, но *рекайа* во корчанскиот говор). Губењето на широкото *е*, а во некои говори и на рефлексот на носовката од заден ред *(ǎ)*, ја означува најновата фаза во развојот на нашиот вокален систем во која тој ни се претставува по следниот начин:

и *у*

е *о*

(ă)

а

Вокалот *ă* влегува во системот на некои дијалекти, додека други (како и нашиот литературен јазик) го немаат, или пак во нив се јавува само како маргинална фонема, во туѓи (турски) зборови. Развојот на нашиот вокален систем не следи, сепак, една неотстапна линија на редуцирање на вокалите. Во некои говори, како што се спомена, во ново време се развиени ново широко *е* и *о*.

28. Ако фрлиме еден општ поглед врз промените што се извршиле во вокалниот систем на нашиот јазик во еден период од околу илјада години, ќе констатираме дека во тој период се репродуцирале вокалите *и*, *е*, *у*, *о*, *а*. Сите тие ја зголемиле повеќе или помалку својата честота за сметка на оние вокали што биле истиснати од системот. Во тоа време како нов член во вокалниот систем се добил *ă*, во северните говори како замена за еровите, а во другите наши говори најпрво како рефлекс на носовката од заден ред. Во неврокопскиот говор, што во овој поглед оди со бугарските родопски говори, *ă* се добило како замена за еровите и носовките (в. § 36). Во говорот на Висока (Солунско) е забележано *ă* како замена за „јери“ *(сăн* < сынъ).

Според некои гласот *ă* треба да се смета како одлика на балканските јазици, односно како глас што се развил во нив не без заемно проникнување на нивните гласовни системи. Тој глас го има во албанскиот и романскиот јазик, а исто така и во бугарскиот и во југоисточните српски говори. Понатаму, кога ќе станува збор за носовката од заден ред, ќе видиме до колку можат да се приведат и некои доводи во полза на споменатата претпоставка, искажана досега во општа форма.

29. Интересно е дека во повеќе случаи, и во различно време, се изразила во нашиот јазик наклоноста да се измести од системот вокалот *ă*. Како замена за ѫ тој се задржал заправо само на доста ограничена територија. Во целиот

централен појас на западното и источното наречје тој рано преминал во *а*, така што можеме тука да го сметаме само како еден преоден глас во развојот од *ж* кон *а*. Во галичкиот говор преминал во *о* во акцентиран слог, а во другите слогови во *а* (*рока*, *ӣолаб*, *ӣоӣраӣ*). Во разлошкиот говор *ă* (по потекло од еровите и носовките) се изменило исто така во *а*: *бачва*, *рака*. По таков начин, очевидно е дека во најголемиот дел од нашата јазична територија се одвивал еден процес што водел кон установување на петочлен вокален систем.

Во уште поново време наклоноста за отклонување на *ă* е изразена и во тоа што во некои наши говори се развива од призвукот пред вокалното *л* и *р* гласот *о*, *о*ᵃ, *а* или *е*ᵃ: *gолӣ*, *ӣолн* (прилепскиот и др.), *ӣо*ᵃ*рв*, *со*ᵃ*рце*, *се*ᵃ*рце* (дебарскиот, струшкиот), *gалӣ*, *ӣарв* (костурско-корчанскиот). Истата таа наклоност е изразена во замената на турското *ı̂*, на пример во суфиксот *-lîk*, со други гласови во повеќето западно-македонски говори: *аџилак*, *аџилок*, *аџилук* и сл. На тоа подрачје имитирањето на турскиот изговор во овој случај е карактеристично само за говорот на граѓаните, но не и на селското население. Поради тоа се јавуваат дублетни форми на турските заемки: *сăкăз* — *саказ*, *кăна* — *кана* и сл

30. И покрај тоа што во приведените случаи ја забележуваме наклоноста да се уклони *ă* од вокалниот систем, констатираме дека во поново време и во еден добар дел од говори што го преживеале преминот *ж* > *ă* > *а*, тој пак и наново се јавува во него. Ако може да се дискутира за тоа дали гласот *ă* во нашиот јазик не се добил поради контактот со несловенските балкански јазици во постаро време, нема никакво сомнение дека турскиот јазик изиграл важна улога во однос на неговото задржување во системот. Бројни турски заемки го содржат тој глас. Ако во западното наречје тој претставува во повеќето говори само маргинална фонема, карактеристична за говорот на градската средина, во источното наречје *ă* се репродуцира редовно во турските заемки. Нешто повеќе, во тиквешкиот говор, како и во некои источни говори (штипскиот и др.) се јавува наново тој глас и во словенски зборови, а имено како замена за вокалното *л* (*вăк*, *ӣăно*, *сăза* и сл.). Иако немаме писмени податоци по кои да го следиме овој премин јасно е дека

тој станал не така одамна. Се разбира дека требало да помине извесно време од преминувањето на *ă* (како рефлекс од носовката) во *a* во истите тие говори, па до појавата во нив на едно ново *ă*. Во резултат на сето тоа, петочлениот вокален систем, кој се остварил во тие говори во времето пред да почнат да навлегуваат во поголем број зборови од турскиот, се преобразил пак во шесточлен, зашто повторно се востановила фонемата *ă*.

31. Ние истакнавме дека во промените на еровите и на носовките е карактеристично тоа што имаме извесно спуштање на нивната артикулација (за отстапувањето на северните говори исто така стана збор). Меѓутоа, нешто спротивно забележуваме во менувањето на *ä* (како континуант на старото широко *е* „јат“, и како рефлекс на ѧ), што се одвива во повеќето наши говори во време поново од 13 век, во некои и значително подоцна. Тој глас преминал во *е (врäмä > време)*, што значи дека во тој случај имаме издигање на неговата артикулација. Се претполага дека овде се работи за една изоглоса што почнала да се шири од српската екавска област (в. § 68). Оваа појава треба секако да се постави во врска со губењето на мекоста на консонантите во нашиот јазик, еден процес што опфаќа повеќе гласови во периодот по 13 век. Имено, издигањето на артикулацијата на *ä* значи отклонување на оној гласовен фон (елементот на *a*) врз кој поконтрастно се изделува мекоста на консонантите.

32. Тешко е да се согледаат сите околности што го движеле развојот на вокалниот систем на нашиот јазик во определен правец. Упростување на вокалниот систем, наспрема прасловенскиот, имаме повеќе или помалку во сите словенски јазици. Прасловенскиот вокален систем бил хипертрофиран и се почувствувала потреба од неговото упростување. Во промената на извесни гласови можела да игра улога нивната мала функционална вредност. Така, на пример, *ä* било засегнато во некои морфеми поради граматичките промени што станувале во нашиот јазик. Локативот во едн. кај *о-* и *а*-основи завршувал на *-ä (рабä, женä)*, а тој падеж рано бил заменет со акузативот. И во аористната наставка -шѧ не можело да се установи *ä*, зашто поради мешањето на носовките таа била преобразувана во -шѫ

(-ша). Сето тоа ја намалувало функционалната вредност на *ă*, неговата разликувачка служба, и создавало претпоставки за неговото губење, поради тоа што опасноста од омонимија била сведена во овој случај на најмала мера. Најпосле, дека врз развојот на нашиот вокален систем можело да дејствува и туѓо влијание како важен фактор, нè уверува она што го констатираме во врска со вокалот *ă*.

Редукција на вокалите. 33. Во источното наречје, особено во неговиот југоисточен дел, неакцентираните вокали подлежат на редукција, така што *е* > *и* или *ă*, *о* > *у*, *а* > *ă*. Сп. *е́син*, *увча́р*, *йлăни́нӣа*. Неакцентираните вокали можат и да се елидираат во случаи како: *же́нӣа*, *де́ӣӣо*, *вуло́вӣо* и сл. Редукцијата на вокалите е најсуштествена промена во развојот на вокализмот во источното наречје. Интересно е дека во крајниот отворен слог вокалите во некои говори на источното наречје не подлежат на редукција: *но́се*, *ви́ке*, *де́ӣӣо* (во гевгелискиот говор). Тие влегуваат тука во составот на морфеми, или и самиот вокал може да сочинува морфема, — та ако би се редуцирале, би се причинила неизразност на формите. Потребата да се разликуваат формите му поставила во овој случај граница на еден фонетски фактор, како што е редукцијата на вокалите. Од тоа произлегува дека најпогоден услов за редукција на вокалите имаме тогаш кога тие се наоѓаат не само во фонетски, ами и во морфолошки слаба позиција. Силниот динамичен акцент придонесува за оваа појава.

Во резултат на редукцијата во неакцентираните слогови, освен во крајниот отворен слог, во нашите југоисточни говори се реализира еден значително намален вокален систем од овие три фонеми:

и *у*
ă

Вокалниот систем во целост се остварува во тие говори во акцентирани слогови.

Редукција на вокалите со вакви или слични резултати познаваат бугарскиот, северните грчки говори и ароманскиот. Тоа значи дека нашите источни говори се вклучуваат во една поширока балканска ареа во која таа појава е

позната. Несомнено дека во овој случај се работи за заемодејство меѓу балканските јазици.

34. Редукцијата е доста стара појава. Не можеме да примиме дека одделни графии како тъкмоу (Зогр. ев.), пріді (Клоцов зборник), къді (Синајски пс.) би укажувале на таа појава веќе во старословенскиот период. Меѓутоа, податоците што можат да се извлечат од некои текстови од 13 век сведочат доста уверливо дека во тоа време редукцијата на неакцентираните вокали била веќе позната. Сп. од Струмичкиот апостол: покѹри, разѹмнѹ, трѹфима; од Шестодневот на Јоан Егзарх (1263 година): растѹпесе, коупноу, оучищенија, дажи, отишиние, оустроина, прибываеть. Во источните говори, во кои е познат преминот *ǫ* > *ă* > *a* редуцирањето на неакцентираното *a* во *ă* можело да стане дури откако се извршила таква замена на носовката. Тоа нè упатува на периодот од 13 до 15 век, како на време кога редукцијата можела да биде веќе дејствен процес.

Мислењето, застапувано од некои, дека редукцијата на вокалите била позната и во западномакедонското наречје, не може да се прими како точно. Примерите како: *малу*, *колку*, *шаму*, *збоіум*, *ничкум* и сл. не се трага од некогашната редукција на вокалите, ами претставуваат случаи на преминување на *о* во *у* што бараат посебно објаснение. Во *збоіум*, *ничкум* и сл. имаме лабијализирачко воздејство на *м* врз претходниот вокал (сп. го и развојот на вторичниот вокал во ваквите случаи: *осмь* > *осом* > *осум*). Во прилозите имаме наслон на некои стари адвербијализирани локативни форми на *-у* (*долу*), при стремеж да се издиференцираат и надворешно тие од соодветните придавски форми од среден род (*малу: мало*). Во словенските заемки во албанскиот нема трага од редукција (*kotéc*, *neméc*, *opét*), каква што би требало со право да очекуваме ако навистина редукцијата му била во минатото својствена и на западното наречје.

ЗА ОДДЕЛНИ ВОКАЛИ

ъ. ь. 35. Тоа биле редуцирани вокали — се изговарале пократко од обичните кратки самогласки. Во периодот пред создавањето на писменоста, т. е. пред втората половина на 9 век, во изговорот на ъ уште се чувствувала

нијанса на *у*, а во изговорот на *ь* нијанса на *и*. Најстариот слој на словенските топоними во Грција укажува имено на таквиот изговор на ерoвите. Сп. *Vâltuka (*Boltьko* „блатце"), *Gardíki* (ст. сл. градьць). Албанската варијанта на името на градот Дебар (*Dibra* од дьбрь) сведочи исто за тоа дека малиот ер звучел за несловенското население како глас близок до *и*, штом тоа го заменувало по таков начин. Овој изговор на еровите почнал рано да се менува, спуштајќи се кон изговорот на вокалите *о*, *е*, еден процес што бил веќе свршен кон крајот на 10 в. Најстарите словенски топоними во Грција сведочат исто така дека еровите се изговарале и во слаба позиција (*Mpuzová* = Бъзова, *Sklivíca* = Сливьница). Таквата состојба ја претполагаме и за кирилометодиевскиот јазик, т. е. за јазикот на првобитниот словенски превод на Светото писмо.

36. Меѓутоа, веќе при крајот на 10 в., откога потекнуваат најстарите зачувани словенски текстови, таа состојба била изменета. Во тие текстови е одразено губењето на еровите во т. н. слаба позиција и нивното заменување со полни вокали во т. н. силна позиција.

Еровите се губеле на крајот на зборот и пред слог со полн вокал (вклучувајќи ги во полните вокали и интензивните ерови, што се изјаснувале во полни вокали): градъ > *град*, тьмьница > *темница*. Во опишаните позиции тие се изговарале неинтензивно, нивниот изговор сè повеќе слабеел, дури не се установил навикот и наполно да се елиминираат.

Еровите во слог пред таков неинтензивен ер се изјаснувале во полн вокал: големиот ер преминувал во *о*, а малиот во *е*. Сп. сънъ > *сон*, дьнь > *ден*. Овој процес се објаснува како случај на гласовна компензација, обичен во гласовниот развиток на јазиците. За сметка на ерот што се губел, оној во претходниот слог го зголемувал својот изговорен интензитет, и по таков начин се изедначил по квантитет со кратките вокали.

Во промената ъ > *о*, ь > *е* имаме една стара изоглоса што ја ограничува речиси целата македонска јазична територија, со исклучок на тесниот појас на северномакедонските говори и на некои говори во Пиринска Македонија. Северно-

македонските говори во коренот на зборовите имаат темен вокал *(ă)* како замена за обата ера *(сăн, дăн)*, како што е тоа во српскохрватскиот јазик. Меѓутоа, во морфемите тие често ја покажуваат македонската замена за еровите: *йейок*, *јарец*, *мрйовец*. Говорите во Пиринска Македонија (невро-копскиот), како и соседните родопски бугарски говори ги замениле со *ă* не само двата ера, ами и двете носовки, со тоа што *ă*, како рефлекс на ѣ и ѧ, го смекчувало претходниот консонант (под дејството на таа мекост се вршел натаму преминот *'ă > е*).

37. Асимилациите на еровите под воздејство на вокалот во следниот слог или на околните согласки не оставиле видливи траги во современиот македонски јазик (за случаите како *мыла* в. § 40). Ваму спаѓа *везмиш*, *везми* *(вьзьм-)* во костурскиот говор, нотирано веќе во 16 век. Помала е веројатноста дека се работи за метатеза *(веземиш > везмиш)*, со оглед на тоа дека почетната група *зв-* е избегната во овој говор со метатеза во *взе > зве* (в. § 113, 10).

38. На местото на таканаречените напрегнати ерови (во позиција пред *и*) во коренот на зборот имаме денеска *и* како и во другите јужнословенски јазици: *йијам — йи(ј)* *мијам — ми(ј)* (сп. рус. *йью — йей*, *мою — мой*). Што се однесува до наставките, секвенцата *-ъі* во придавските форми е претставувана нормално со *-и*, а единствено во некои локални говори во Солунско се забележани форми на *оį* (што значи со замена *ъ > о*). Сп. ги во материјалите на Верковиќ членуваните форми: *ѓолојуй*, *средној уй*, *малкојуй* и сл., кои се употребуваат непосредно со формите како *боѓайиой*, *царскиуй*, *новијуй* и сл.

39. Промените што настанале со еровите повлекле по себе значителни последици во повеќе погледи. Последиците од тие промени во гласовната низа беа споменати накратко порано (в. § 13—16). Освен тоа произлегле извесни последици од морфонолошки карактер. Во ред случаи во парадигмата се создале вакви односи: *сйарец—сйарци*, *ден—дни*, *момок—момци* и сл. Тоа значи дека во промената на ист збор се јавуваат форми со и без вокал. Потоа се пројавил во ред случаи стремежот за отклонување на таа разлика по пат на аналогни образувања. Отаде понекогаш

и дублети: *дни—денови*, *момци—момоци* (в. § 114, 2). Загубата на еровите придонесла за ширењето на наставките од тврдата промена во м. род, бидејќи во случаите како *т°ǯ*, *теč* крајниот непарен мек консонант не можел сам по себе да биде знак за меката промена.

40. Од правилото за губење на еровите пред слог со полн вокал отстапуваат известен број зборови, во кои по евентуалното губење на ерот би се добила невообичаена консонантска група: мьгла, мьска, тьнъкъ, лъжа, лъжица, снъха. До к...ку во првиот слог се содржел мал ер, треба во овие случаи да претположиме прво премин ь>ъ. Ерот во таквите зборови се заменил со назалниот вокал од заден ред како глас што му бил најблизок по звучење (за вокалниот дел на носовката од заден ред претполагаме за овој период изговор како ъ° или слично, в. § 54). И така, развитокот можеме овде да го прикажеме по следниот начин: мьгла > мъгла > мѫгла. Натаму се добивале нормално рефлексите на ѫ карактеристични за одделни дијалекти (сп. денеска: *мăīла*, *маīла*, *моīла*, в. § 54). Во врска со *т̄ьнъкъ* треба да забележиме дека освен *т̄ăнок*, *т̄анок* и *т̄онок* имаме во некои дијалекти и *т̄енок* (што се опира на формите како *т̄ьнъка*, *-о)* и *кнок* (од **т̄нок*, со губење на ерот во почетниот слог.). Во зборовите што спаѓаат во оваа група може да се забележи присуство на сонант, а особено на назал. Имено, во периферните западни говори назализацијата е во извесни случаи очевидна дури и кога се работи за вокалот *а* во соседство со *м*, *н* (сп. *мăшчеа—моичеа*, *снăīа—снoīа*.

По истиот начин, т. е. преку образување на назален вокал од заден ред, може убаво да се објасни и: *јаīăнца*, *јаīанца*, *јаīонца* (веќе спрема тоа каков е рефлексот на носовката од заден ред во дадениот дијалект). Исто така и формата *осамна* (сп. ст. сл. освьн-, српскохрв. *осванут̄и)* можеме најдобро да ја објасниме преку *осѫвна (како и во претходниот случај и овде би имале метатеза). Со оглед на рефлексите, ваков развиток треба да претполагаме и во групата *цвьт̄-* во источномакедонското наречје, каде што денеска имаме според локалните говори: *цăвт̄и* и *цавт̄и*.

41. Во западномакедонското наречје развитокот во групите *свьн-*, *цвьт-* и *ѕвън-* бил поинаков, бидејќи како резултат се добило: *осуна*, *цути*, *ѕуни*. Ваквиот резултат можеме да го разбереме ако претпоставиме дека во времето кога станала споменатата метатеза (негде кон 10 век), *в* во западномакедонските говори уште било билабијален глас. Од претполаганото **съwн-*, **съwт-*, *ѕъwн-* при вокализирањето на ерот се добило *у* под дејството на следниот билабијален глас. Со ова се открива една стара разлика меѓу западните и источните говори, која не се однесува само на развитокот на еровите во посебна ситуација, ами и на карактерот на *в*.

42. Промените на еровите секако опфатиле подолг временски период, така што тешко може да се замисли дека тие во својот почеток не биле изразени уште при крајот на 9 век. Тие се сврзувале секако со разликите во говорните стилови и во говорот на генерациите. Тие можеле да се јавуваат прво во лежерниот говор и тоа предимно кај помладата генерација. За губењето на еровите во слаба позиција имало значење и тоа дали тие се наоѓале во двосложен или повеќесложен комплекс. Тоа станувало полесно, што значи и порано, во повеќесложни комплекси, што се идентификуваат лесно и по извршената промена. Поради тоа, на пример, во еден случај како *дъштица* неинтензивниот ер можел да биде загубен и покрај тоа што настанува коренита измена на почетната консонантска група: *тштица* > *штица*. Во двосложни целости, како што видовме погоре, во вакви случаи се јавувале пречки за губење на вокалот.

43. Претпоставката дека треба губењето на еровите да го замислиме во поширoки временски рамки наоѓа своја најголема опора во појавата на т. н. секундарни ерови, кои се развивале за да се предодврати создавањето на консонантски групи тешки за изговор (сп. на пример: *рекол* < *реклъ*, *добер* < *добръ*). Бидејќи секундарните ерови давале исти рефлекси како и примарните (сп. пъсаломъ, кинось, Єгюпеть, Павелъ во глаголските текстови), нивната појава треба да се смести уште во времето пред вокализацијата на интензивните ерови. Но за да се јават тие тогаш, требало во говорната практика да се насетат веќе оние пунктови,

во кои можело да дојде до создавање на необични консонантски групи. Тоа можело да стане имено во еден преоден период, во кој губењето на еровите во слаба позиција сѐ уште било само факултативна промена.

44. По сѐ, во некои македонски дијалекти со вторичен ер (од преден ред) била разложена почетната група *чр-* така што по извршената вокализација на ерот се добиле форми како *червен*, *черево* и сл. Во врска со ова се јавиле исто така стари дијалектни разлики на македонскиот терен (в. § 113, 1).

45. Секундарни ерови меѓутоа се развивале особено во крајните слогови, за да се избегнат неудобните консонантски групи на крајот на зборот. Разликувањето на рефлексите на еровите дава уште една можнȏст да се потврди мислењето дека тие се развиле во текот на самиот процес што постепено довел до вокализација односно губење на еровите. Навистина нема причина да не прифатиме дека во случаите како *(је)сом*, *седом*, *осом*, *йекол*, *рекол* и сл. се работи за нормалниот премин ъ > *о*, иако ова ъ било неетимолошко. Во повеќе дијалекти потоа под воздејство на *м* се добило *сум*, *седум*, *осум* (сп. *родум*, *редум*, в. § 34). Со стариот премин ъ > *о* и ь > *е* се објаснуваат и формите *оīон* и *оīен* (во едни дијалекти се развил секундарен ъ, а во други ь. Изговорот *оīин*, познат во повеќе дијалекти, се добил најверојатно со редукција на *е* во *и*, така што тој можел да се шири од дијалектите во кои редукцијата е обична појава.

Морфолошкиот фактор (наставката *-ок*) влијаел врз формите *восок*, *мозок* од постарото *воскъ*, *мозīъ*.

Што се однесува до секундарниот вокал пред крајното *р* (ст. сл. вѣтръ, добръ), сметаме дека пак имаме нормална замена ъ > *о* во галичкиот дијалект (*веīор*, *добор*, *ведор* и сл.), односно ь > *е* во повеќе други дијалекти (*веīер*, *добер*, *ведер* и сл.). Моменти од морфолошки карактер можеле да го поттикнат изборот на алтернацијата во една или друга насока. Поинаков бил развитокот што довел до формите како *веīар*, *добар*, *ведар* во централните и некои западни говори. Имено, во нив се задржало очевидно некое време *вѣīр*. и сл. за подоцна преку *вѣīӑр* и сл. да се дојде до

денешната состојба (можеби едновремено со г еминот на *ă* (од ѫ) во *а* : *păка* > *ра̂ка*, в. §. 58). Постари т стадиј со вокално *р* е зачуван и до денеска во синтагмите *дóбрден*, *модр̑камен* (инаку: *добар*, *модар)* во прилепскиот говор. Преку преодните степени **оӣн*, **оӣн̄* може да се објасни и западномакедонското *оӣан*.

Вокално р и л. 46. Во периодот пред губењето на еровите сме имале вокално *р* и *л* во случаите како гръдъ, влькъ и др. Бидејќи ништо не укажува на тоа дека зад тие сонанти во ваквите случаи следел ер што би се изменувал спрема познатото правило, останува да заклучиме дека слоговната функција ја вршел имено сонантот. Материјалот од старословенските текстови од македонско потекло покажува дека, и покрај еднаквата графија, поинаква изговорна ситуација имало во случаите како кръвь, плъть и др., во кои ерот нормално се вокализирал во силна позиција *(кровь*, *ӣлоть* и сл.). Се разбира дека во слаба позиција тој се губел, па поради тоа и во овие случаи се добило тогаш вокално *р* и *л* *(крве*, *ӣлӣи* и сл.). Алтернацијата *кров* — *крве*, *ӣлоӣ* — *ӣлӣи* била во македонскиот јазик отклонета по таков начин што и во формите во кои ерот бил заменет од полн вокал *(о*, *е)* се установил изговорот со вокално *р* и *л* *(крв*, *ӣлӣ* и сл.). Само по исклучок можела да се наложи формата со вокализиран ер, како што е случај во зборот *кресӣ* во некои локални говори во Костурско. Оваа состојба, достигната по губењето на еровите, останала неизменета во македонските дијалекти до крајот на стариот период. Разликата меѓу вокалното *р* и *р'*, *л* и *л'* била загубена многу рано и затоа е само во извесна мера одразена во најстарите текстови. Дотолку е и поинтересно што галичкиот говор во Западна Македонија и денеска познава меко вокално *л* : *бл'ва*, *бл'вавица*, *кл'ваӣ*, *ӣ'лвец*. Мекиот изговор во ваквите случаи бил подржан од тоа што *л'* се содржело во соодветните корени (сп. *бл'ув-* *кл'ув-*, *ӣл'ув-)*. Инаку и во овој говор имаме *слза* (<*сльза)*.

47. Сфаќањето дека во првобитниот старословенски јазик, (а поинаку не било ни во македонските дијалекти), се работело, при иста графија, за различен изговор во групите *CrъC*, *ClъC* и сл. е широко прифатено. Меѓутоа, Н. С. Трубецкој во својата старословенска граматика го

оспори тоа мислење врз таа основа, што, според него, во јазиците кои имаат „неопределен вокал“ *(шва-вокал)*, придружниот глас при ликвидите се идентифицира со тој вокал (или вокали). Дали тој ќе биде лоциран пред или зад ликвидот, зависи од слоговната структура на дадениот јазик. Во првобитниот старословенски, како јазик со отворени слогови, „можеле слоготворните ликвиди природно да бидат сфаќани само како група од „ликвида+слаби *ъ, ь*“.

48. Едно имплицитно уверение дека Константин Кирил не можел да допушти еднакви графии, ако се работело за два различни изговора, лежи во основата на критичкото становиште спрема обичната интерпретација. Меѓутоа, Кирила секако не можеме да го изделиме од една културна и јазична традиција во која тој бил вклучен. Кога ќе ја имаме предвид таа традиција, нам ни е разбирливо зошто, на пример, во глаголицата не се употребува само една буква за *и*, или зошто се преземаат и некои букви што наоѓаат примена само во пишувањето на заемките. Во грчката традиција Кирил сигурно не можел да најде образец за прецизно обележување на вокалните *р* и *л*. Затоа тој бил упатен на приближен писмен израз, што се состоел во додавање на ерова буква зад буквите *р* и *л*. Се разбира, во јазик со отворени слогови, како што тоа Трубецкој со право го истакнува, придружниот глас при слоготворните ликвиди може да се чувствува само зад нив.

49. Интересно е да се спомене дека од самиот македонски терен ние располагаме со факти од ново време, кои укажуваат на аналогно решение во однос на бележењето на вокалното *р* со она што е применето во старословенските текстови. Имено, во текстовите пишувани на македонски народен јазик, но со грчка азбука, во минатиот век, вокалното *р* се бележи со *αρ* : *σμάρτ*, *πάρβο* итн. Во дијалектите каде што имаме *ǎ* како континуант на *ѫ* (охридскиот градски говор), основата за ваквото бележење е најдена и во тоа што *ǎ* исто така се предава со *α* (*πάτ*, *ράκα* и сл.). Не можеме да не се потсетиме овде на соопштението на Црноризец Храбар дека Словените, пред да им ја состави Кирил азбуката, долго време пишувале на свој јазик со грчки букви „без устроение“, што само се повторило во јужна Македонија во минатиот век. Тешко тие да можеле

тогаш да направат суштествено поинаков избор во бележењето на вокалите *р* и *л* од оној што подоцна ќе го направат нивните далечни потомци од 19 век. Можеме да бидеме уверени дека и тие го избрале образецот со придружна буква, што го применил потоа и самиот Кирил, можеби имајќи ја предвид и нивната практика.

50. Состојбата со вокално *р* и *л* е до денеска зачувана само во мал опсег говори. Таа е констатирана во галичкиот говор во западна Македонија, во кој имаме сè уште покрај вокалното *р* и вокално *л* (*влк*, *слза*). Повеќе наши дијалекти го чуваат вокалното *р*, додека вокалното *л* го замениле по различни начини. Има и такви говори во кои е разложено и вокалното *р*.

Тие промени имаат почеток во развивањето на вокален пристап при *р* и *л*. Меѓу старословенските текстови Македонскиот кирилски лист (од крајот на 11 в.) се издвојува со своите графии: **вьрхь, гьрдь, пьлти**. Спорадично такви графии срекаваме и во Болонскиот псалтир (поч. 13 в.): **гърдии, пърстъ, мълниѩ**. Ги наоѓаме и во Добрејшовото евангелие (13 в.): **вълнъı, хълмъ, мьрьзость** и др. Бележењето на еровите букви пред *р* и *л*, спротивно на обичното нивно бележење зад нив, укажува на темниот вокален призвук пред слоговното *р* и *л*. Меѓутоа, *р* и *л* во споменатото време уште биле слоготворни гласови, што се потврдува и од графиите како: **срна, плна, мртвъıхъ, въ црквахъ** (Охр. ап., 12 в.), **смрти, скрби, въскрсении** (Бол. пс., 13 в.), **мртвы, наплнисѧ** (Мак. ев., 13 в.).

Разлагањето на слоговното *л*, а во некои говори и на слоговното *р*, во група од *вокал* + *л*/*р* е по време понова појава. Во говорите во кои *ă* > *а* таа е понова од тој премин.

Во северномакедонските говори вокалното *л* се заменило со *у* (*бува*, *вуна*, *жут*, *кук* во скопско-црногорскиот говор). Зад денталите во тие говори е позната и замената *лă*, *лу*: *слăнце*, *слунце*, *слăза*, *слуза*. И во овој случај се работи за контакт со српските говори. Заменувањето на вокалното *л* овде станало кон 15 в. Во српскохрватскиот јазик таа појава се забележува најрано пред крајот на 14 в. Месноста **Кꙋнешъ** (Скопска Црна Гора) е спомената во запис од 1519 г., а **Кꙋчевища** (село во Скопска Црна Гора) во поме-

никот на манастирот Матка (16 в.). До тоа време веќе било заменето вокалното *л* во северните говори по познатиот начин.

Од западномакедонските говори преодот на ваквото *л* во *ол* го знаат прилепскиот, битолскиот и охридско-преспанските говори. Во записите од Трескавечкиот кодик од крајот на 17 и почетокот на 18 в. имаме колебање во бележењето во случаи како *Вльче* — *Волче* и сл. Тоа сведочи дека разлагањето на вокалното *л* во тие говори тогаш уште било во тек.

Во тиквешкиот, штипскиот, малешевскиот, делум и во велешкиот говор, се јавува *ӑ* како замена за вокалното *л*: *вӑк*, *сӑза*, *ġӑї* и сл. Тоа значи дека вокалниот призвук се развил до полн вокал и го апсорбирал сонантот.

Во Дебарско и Струшко имаме говори во кои се разложило како вокалното *л*, така и *р*: *ӣолн*, *ī$о^а$рg*, *се^{а}рце*. Така е и во говорот на Бобошчица (Корчанско): *ӣалн*, *карв* и сл. Имаме и такви говори (долновардарските и др.) во кои тие се разложени во *ӑ* + *р*, *ӑ* + *л*: *кӑрв*, *вӑлк*. Во тие говори се јавува вокалот *ӑ* во независна позиција, т. е. тој влегува како член во вокалниот систем, и затоа е можно секвенците *ӑр*, *ӑл* да се сфаќаат во нив како составени од две посебни фонеми, а не монофонематски.

Додека за повеќето наши говори е карактеристично развивањето на вокален пристап пред *р* и *л*, и натаму евентуално оформување на тој пристап во полн вокал, во некои југоисточни говори тој се развивал и зад сонантите: *īрӑб*, *врӑх*, *ш̄рӑīна* — *влӑк*, *жлӑш̄*.

ъı *(у)* **51.** Словенските топоними во Грција сведочат дека Грците го восприемале тој словенски глас како *у*, што значи дека и во словенскиот изговор тој содржел нијанса на *у*. Сп. *Karúta* (Корꙑто), *Magúla* (Могꙑла) во словенските топоними во Грција. И во старите словенски заемки во албанскиот „јери" е заменето со *у*: *matúkë* (мотꙑка), *magúlë* (могꙑла).

Тоа бил вокал од среден ред. Од словенските јазици го чуваат и денеска полскиот и рускиот. Во македонскиот, како и во другите јужнословенски јазици, тој совпаднал со *и*. Поинаква замена е забележана само во говорот на

селото Висока (Солунско), во кој ъı > *ă*: *сăн* (< съıнъ), *бăл* (< бъıлъ).

Во северните говори преодот ъı > *и* бил извршен веројатно веќе кон 11 в., во контакт со српските говори (на тоа укажуваат примери со таква замена во Мариинското евангелие). Во другите наши говори тоа станало нешто подоцна.

Како посебен случај во развојот на овој глас се забележува неговото мешање со *и* зад *р*, за кое срекаваме примери веќе во старословенските текстови. Сп. рибѣ, етеръı во Зографското евангелие (почести се вакви примери во Савина книга и во Супрасалскиот кодекс). И во Добромировото евангелие (12 в.) е забележан еден таков случај: ськри сѧ.

Затврднувањето на меките консонанти е основна причина за совпаѓањето на ъı со *и*. Тој глас во 13 в. во повеќето наши говори веројатно веќе преминал во *и*. Можеби во извесни позиции во тоа време тој уште бил обичен како варијанта на *и*. Упадливо е дека во Македонското евангелие на поп Јована (13 в.) доста често се бележи -цъı (м. -ци). Во Болонскиот псалтир, каде што мешањето на ъı и *и* е сосем редок случај, се срекава еднаш птицъı (покрај тоа и: оуслъıшъı). Овие примери потсекаваат на изговорот на „јери", наместо *и*, зад *ц*, *ш* во рускиот јазик. Тие ја покажуваат истовремено врската на мешањето на ъı и *и* со затврднувањето на консонантите.

Тоа што во Охридскиот апостол и Болонскиот псалтир имаме само ретки примери на мешање на ъı и *и* можеби укажува дека процесот уште бил во тек во југозападните говори. Меѓутоа од 13 век има текстови што сведочат дека постоеле веќе говори во кои тој бил напреднат, ако не сосем завршен. Сп. во Мак. ев.: оученицьı, разбоиницьı, рцьı, идьı, абьıе, убьıти, празньıкь, есьı итн.

ѫ (ǫ), *ѧ (ę)*. **52.** По секоја веројатност кон крајот на 9 век ѫ се изговарало како назално *о* а ѧ како назално *е* (за *ǫ̈* в. § 23). На таков изговор укажуваат и нацртите на глаголските букви за тие гласови: тие букви претставуваат заправо лигатури, во првиот дел на кои се наоѓа нацртот за *о*, односно за *е*. На таков изговор на носовките

укажуваат и оние случаи кога во туѓи зборови тие идат како замена за групите *on* односно *en/em*. Сп. пѫнтьскъ (Синајски еухологиј), декѧбрь (грч. *dekémbrios)*. И најстариот слој од словенските топоними во Грција укажува на таквиот изговор: *Longós* = Лѫгъ, *Drongós* = Дрѫгъ, *Lentíni* = Лѧдина, *Grentá* = Грѧда.

53. Тој изговор почнал да се изменува така што артикулацијата на носовките се снижувала. Вокалниот дел на носовката од преден ред (ѧ) клонел кон широко *е (ä)*. Графиите алексѧдровоу (Мар. ев.), констѧтинѣ града (Клоц. зб.), во кои ѧ стои за групата *an* во тие туѓи имиња, сведочат дека веќе кон 11 в. вокалниот дел на таа носовка содржел нијанса на *а*, т. е. се изговарал како глас меѓу *е* и *а (ä)*. Натамошниот развој на ѧ го потврдува наполно тоа. Кон крајот на 12 в. и поч. на 13 в. имаме примери на деназализација на оваа носовка, при што таа совпаѓа со широкото *е* (ѣ). Сп. избавлѣ сѧ (м. избавлѧ сѧ, Охр. ап.), съхранѣ, ꙗвлѣ (м. съхранѧ, ꙗвлѧ, Бол. пс.). Говорот на Бобошчица (Корчанско), што го чува широкото *е* и денеска во акцентиран слог, го покажува тој глас како на местото на старото ѣ, така и на ѧ: *ĭов^{j}ä̈go*, *вр^{j}äме* — *врем^{j}äто*. По таков начин, во времето од 9 до 13 в. носовката од преден ред ги претрпела овие промени во изговорот: $e^{n} > ä^{n} > ä$. Подоцна $ä > e$ во најголемиот дел на нашата јазична територија (в. § 68).

54. Посложен бил развојот на носовката од заден ред (ѫ). Различните замени за неа во нашите дијалекти *(у, о, о^{a}, а, ă, е^{a}, ăн/ăм)* сведочат дека уште рано вокалниот дел на таа носовка се разликувал во нив по некои нијанси. Треба претходно да забележиме дека разликите ги следиме во коренските слогови, додека во суфиксалните слогови, поради израмнување во парадигмите, имаме *а* за ѫ: *кажа(м)*, *йаднал*, *викна*. Во флексијата посебна замена се среќава само во северните говори: *жену*, *сесйру*, *кажу*.

Оставајќи ги настрана северните говори, кои по замената ѫ > *у* одат заедно со српските говори, за другите наши дијалекти може да се претпостави дека во периодот пред губењето на носовоста (приближно пред 13 в.), вокал-

ниот дел на оваа носовка се спуштал кон изговорот на едно темно *ӑ*. Таков изговор е и денеска зачуван во некои наши дијалекти: *дӑб*, *рӑка* (охридскиот, гевгелискиот и др.), *дӑмбо*, *бӑнда* (костурскиот). Како преоден треба да го претположиме него и за говорите во кои сега имаме замена *о* или *а* за ѫ. Двојниот изговор на рефлексот на ѫ во некои рекански села (Жерноница), во кои имаме *йой* но *йӑйишйа*, сведочи јасно дека порано било *ӑ* во вокалниот дел на ѫ и во оние говори, каде што тоа се заменило попосле со *о*. Изговорот *зоек*, *йоек*, *зно(ᵃ)* < знаѭ во истите тие говори може да се објасни само ако се појде од тој стадиј со *ӑ*, во кое преминало *а* во тие зборови (ст. сл. заѩць, паѭкъ). Посреќавањето на развојот на вторичниот вокал во почетниот слог со развојот на ѫ е уште една потврда за тоа дека во периодот пред губењето на назалноста ѫ звучело како $ӑ^n$. Сп. во лагадинските говори *лӑнжа(м)*, *мӑнӣла* (Сухо, Висока) со неоргански назализам, како уште една потврда за гласовното совпаѓање на вторичниот вокал со носовката од заден ред. На изговорот со *ӑ* во вокалниот дел на ѫ укажува и појавата на протетички гласови пред рефлексот на таа носовка. Во западното наречје имаме појава на протетичко *ј*: *јаже*, *јаӣлен*, *јадица*, додека во источното наречје како протетички глас се јавува овде *в*: *важе*, *ваӣлен*, *вадица*. Гласот *ӑ* никогаш не иде во почетокот на зборот. Најверојатно е дека и во овие случаи се јавила протеза за да се зачува таа рестрикција при развојот $о^n$ > $ӑ^n$.

Гласот *ӑ* во вокалниот дел на носовката од заден ред веројатно по дијалектите се изговарал со различни нијанси, кои понатаму дошле до израз во неговата замена. За говорите во кои се добил конечно изговорот *рока*, *доб* и сл. треба да претположиме дека гласот *ӑ* се изговарал со извесна лабијализација. За оние во кои се добил изговор *рака*, *даб* и сл. треба да претположиме поотворен изговор на тој глас, којшто лесно можел да премине во *а*.

И така, во времето од 9 до 13 в. носовката од заден ред во повеќето наши дијалекти ги претрпела овие промени во изговорот: $о^n$ > $ӑ^n$ > *ӑ*. По тоа време гласот *ӑ* или се задржал (во помал дел од нашите говори) или преминал во *о*, $о^а$ (Дебарско) и во *а* (во централниот појас на

западното и источното наречје). За говорот на неколку села во Струшко (Вевчани, Радожда) се бележи изговорот *е*^{а} како замена за *ѫ*: *ре*^{а}*ка* и сл.

55. Споменавме порано (в. § 28) дека постои мислење дека гласот *ӑ* сведочи за контактот на фонолошките системи на балканските јазици. Според тоа би можело да се постави прашање дали развојот *ѫ* > *ӑ* не е резултат на влијанието на албанскиот и ароманскиот врз нашиот јазик. Во развојот на *ѫ* е упадливо тоа што тој глас не се развива наполно паралелно со *ѧ*. Додека носовката од преден ред преминува во широко *е*, носовката од заден ред не се изменила во широко *о*, ами во *ӑ* (само во дебарскиот Дримкол *ро*^{а}*ка*, *йо*^{а}*ш̄*, но тоа може да биде и понов развој со оглед на тоа што истиот глас се јавува и при вокалното *р*: *ī̄о*^{а}*рg*, *со*^{а}*рце*). Можеби ова изместување на нејзиниот развој накај гласот *ӑ* би требало да го објасниме со споменатото влијание. Се разбира тоа е пак само претпоставка. Извесни допирни точки во врска со развојот на гласот *ӑ* меѓу нашиот јазик и споменатите јазици сепак не можат да се откажат. Овде пред сè мислиме на случаите како *знӑм* (сп. и *зно*), *ī̄ӑрмаgа* (од *ī̄рамаgа*), во кои *ӑ* е добиено од *а* пред назален консонант. Таа појава е добро позната од развојот на албанскиот и романскиот јазик (сп. алб. *këngë*, ром. *cîntec* од лат. *canticum*, алб. *këmbë* од *camba*, ром. *cîmp* од *campus*). Исто така е упадливо дека во различните ароманскu и албански говори се јавуваат нијанси на *ӑ*, какви што имаме и во нашите дијалекти пред да се добијат денешните замени за *ѫ*. Така во дебарскиот албански говор *ӑ* клони кон *о*, а во соседниот македонски мијачки говор тоа и се заменува со *о*. Во струшкиот изговор *ре*^{а}*ка* и сл. веројатно имаме одраз на соодветниот албански изговор на темниот вокал со една нијанса на *е*. Во ароманскиот говор на Гопеш и на Маловишта (Битолско) *ӑ* се заменува со *о*, нешто што е карактеристично и за говорот на некои преспански села од јужната страна на Пелистер (Герман). Имајќи го предвид сето тоа, не треба да се исклучува можноста за влијанието на ароманскиот и албанскиот во врска со преминувањето на изговорот на носовката од заден ред во *ӑ*.

56. Процесот на деназализација се вршел постепено и не едновремено во нашите дијалекти. Тој ги зафатил најрано северните говори, во кои кон 11 в. веќе бил завршен. Во Мариинското евангелие, текст што некои го сврзуваат со северна Македонија, имаме доста често оу за ѫ, ю за ѭ и обратно: коупѣли, отъпоуштѭ и сл. И во рамките на еден дијалект, ако судиме по она што ни го покажува развојот на носовките во современиот полски јазик, во различни позиции во зборот губењето на назалниот призвук не морало да станува едновремено. Така, во полскиот тој се загубил во крајниот отворен слог во случаите како *mogę* (изг. *moge*) и сл., додека во другите случаи такво губење не станало.

Бидејќи најмногу траги од некогашниот назален изговор наоѓаме во нашите јужни говори (Костурско, Солунско), каде што во ред случаи имаме секвенца од вокал и назален консонант за некогашните носовки (*гăмбо, ӷренда, ӣенда)*, би било логично да претпоставиме дека процесот на деназализација се ширел постепено следејќи го правецот север-југ, така што најдоцна ги зафатил јужните говори.

Освен во Мар. ев., спорадични примери што би укажувале на тој процес среќаваме и во други старословенски текстови. Во Синајскиот псалтир почесто се наоѓа о место ѫ, но можеби во тие случаи се работи само за грешки во пишувањето: пишувачот можел во брзањето да го напише само првиот дел на глаголската буква за ѫ. За ѧ сп. во Син. пс.: езъıці, поштедитъ и др. Во Зогр. ев.: не етъ, приѧше. Врз ваквите одделни случаи, што не е исклучено да се должат и на пропусти во пишувањето, не следува да заклучуваме дека кон 10—11 в. процесот на деназализација, надвор од северното подрачје, бил штогоде напреднат.

57. Во 12 в. положбата била веќе изменета. Во Добромировото евангелие имаме: сѣмѣ, свѧтъ (за свѣтъ), пѧтель (за пѣтель), изидѫ, придѫ (за изидъ, придъ). Особено се показателни примерите свѧтъ, пѧтель со неоргански назализам. Носовката ѧ во нив го заменува ѣ, а таква замена можела да станува само во ситуација кога процесот на деназализација бил значително напреднат, така што во говорот можела да се јавува и факултативна употреба на

назалниот елемент. Едновремено тоа сведочи дека во говорот на пишувачот на овој текст сепак деназализацијата не била наполно извршена.

Примери со извршена деназализација содржи и Болонскиот псалтир: жъждѧщии, жъдааше, нъжда. Сепак се чини пресилено тврдењето на Шчепкин дека „по тој признак Болонскиот псалтир треба да биде поставен на чело на нејусовите македонски споменици од 13 в. . . .“ Во охридскиот говор, соседен со говорите во Костурско и Корчанско, веројатно во почетокот на 13 в. процесот на деназализација уште траел.

Графијата сънграждане, забележана во Охридскиот апостол, во која групата ън го заменува ѫ, ја потврдува таа претпоставка (сп. во Охр. ап. и възѫпилъ — пример што укажува дека се вршела веќе деназализација). Графијата стѫѕѫ (acc. pl.) од Бол. пс. може да се толкува и како пример за неоргански назализам. Интересно е дека стѫѕа (м. стьѕа) се среќава во повеќе текстови од 13 в. и баш тоа говори во полза на претпоставката дека во тој збор се јавил неоргански назален елемент, бидејќи се исклучува можноста за случајно отстапување од традиционалната графија.

58. Бројни примери на бележење на ѣ м. ѧ и а м. ѫ и обратно, среќаваме во Македонското евангелие на Поп Јована: врѣмѣ, брѧмѧ, сѣмѣ, мнѧ (= мнѣ), бѧхѫ, молѧхѫ итн.; за рѫка, юношѫ, етеръ, сьврьша, мина, не имѫте, вьстѫнѫть, продадать, покаят сѧ, нѫчѧть, плунавше, минавши итн. Овој текст, препишуван некаде во северна Македонија најверојатно во втората половина на 13 век, репродуцира со ваквите замени особеност на една друга дијалектна средина, со која била сврзана неговата предлошка, и во која очевидно процесот на деназализација бил веќе многу напреднат, а можеби и сосем завршен.

Особено е важна замената меѓу ѫ и *а* во овој текст. Таа би можела да значи натамошен стадиј во развитокот на рефлексот на носовката од заден ред со премин *ă* > *а*, познат денеска во еден широк појас во западна и источна Македонија. Навистина при поголема претпазливост, секогаш може да се постави прашањето дали во сите позиции веќе станала таа замена, или е таа карактеристична само

за крајните слогови, бидејќи доста поретко ја среќаваме во овој текст во коренските слогови, во кои и буквата *а* (покрај ѫ) можела сè уште да го обележува вокалот *ӑ*. Сепак е многу карактеристично тоа што во овој текст споменатата замена се забележува дури и во службени зборови, кај кои би се очекувало да се налага во поголема мера традиционалниот облик: среќаваме да е сврзникот нѫ напишан како *на*, и обратно *да* како дѫ и предлогот *на* како нѫ. Впрочем случаи со замена *а* за ѫ се нотирани и во еден постар текст, Шафариковиот триод (12 век): омаченію, жаломь, сасѫде. Истото станало и во овој збор, во кој имаме вторична назализација: лажѫ.

И разлози од поопшт карактер нè тераат да го примиме како непобитен факт тоа дека во текот на 13 и 14 век во споменатата сфера се извршил преминот на *ӑ* во *а*. Тоа секако морало да стане пред да се воспостави контактот со турскиот јазик, од кој во една понова епоха се пренесувале ред заемки во кои се содржел „неопределениот" вокал (в. § 29). До таа епоха *а*-говорите во западна и источна Македонија се карактеризирале со шесточлен вокален систем, од кој бил претходно, по извршената деназализација, елиминиран вокалот *ӑ* (рефлекс на носовката од заден ред).

59. Текстовите од 12 и 13 век покажуваат значителни отстапувања во употребата на буквите за носовките наспрема старословенските текстови. Појавата, карактеристична како за македонските така и за бугарските текстови од споменатиот период, е позната под името „мешање на носовките". Треба да кажеме дека оваа ознака не е ни најмалку среќна, бидејќи премногу ја пренесува сугестијата на графиската страна, поради што може да се дојде до поврзување во еден комплекс на појави и процеси што во народниот јазик имале различен карактер.

Првата последица од една таква сугестија беше што, поради совпаѓањето во графискиот израз, се бараше еднаков јазичен корелат за т. н. мешање на носовките за целиот бугарски и македонски терен. Одговорот се бараше главно во овие две посоки: 1. новата дистрибуција на јусовите била предизвикана од тоа што ѫ и ѧ преминале во исти глас („неопределен" вокал *ӑ*). и 2. новата дистрибуција на

јусовите ги одразува промените што настанале под асимилативно дејство на претходните меки (или првобитни меки) консонанти, така што ѫ < ѧ се добило зад *ј* (т. е. во почетокот на зборот и слогот), *ш*, *ж*, *шт̄*, *жд*, а во некои текстови уште и зад *ч*, *ц*, *ѕ*, а обратно ѧ < ѫ зад *л'*, *н'*, *р'*, *с'* и *ус̄тен* + *ј* (независно дали во таа комбинација било зачувано епентетското *л* или не).

Денеска е, меѓутоа, јасно дека тој терен бил издиференциран во овој поглед. Имено, како што знаеме, само во периферните југоисточни говори ја имаме онаа ситуација, што е карактеристична за бугарскиот, имено изедначување на носовките и еровите во еден „неопределен" вокал, со тоа што рефлексот на ѧ и ь го смекнувал претходниот консонант (в. § 4). Во поново време К. Мирчев за бугарскиот во целост го прифати изедначувањето на изговорот на носовките како основа и за промените во нивното бележење.

60. Во повеќето македонски говори ситуацијата била поинаква. Земено општо, тука треба да мислиме на влијанието на претходните консонанти врз изговорот на назалните вокали, како и на некои други посебни услови. Меѓутоа, доволно е да ги споредиме западномакедонските форми *јазик*, *јат̄рва*, *јачмен* со источномакедонските *език*, *ет̄рва*, *ечмен*, па да биде јасно дека сите фактори што доаѓаат предвид не дејствувале подеднакво на македонскиот терен, да не зборуваме за тоа дека во некои реони и не дошло воопшто до т. н. мешање на носовките (што е сигурно за северната област). Спрема тоа, се работи за дијалектна издиференцираност што не е лесно да се прикаже во подробности, со оглед на големите промени од аналошки карактер кои во минатото ги избришале трагите од тие процеси токму во некои од најрепрезентативните категории.

61. Зад парните меки консонанти (*л'*, *н'*, *р'* и др.) се работи, заправо, како што имавме веќе можност да видиме, за продолжување на прасловенската тенденција за слоговна синхармонија, која во случајов дошла до израз преку следните фази: ǫ > ǫ̈ > ę (ѧ) (*vol'ǫ̈* > *vol'ǫ* > *vol'ę*, в. §18). Овој процес се развил барем во рамките на оние дијалекти во

кои се извршил прегласот *а* > *ä* зад парните меки консонанти, а секако бил поширока појава од промената *ję* > *jǫ* (ѩ > ѭ).

62. Совршено посебна позиција претставува онаа зад *j* (т. е. почетокот на зборот и слогот). Упадливо е дека промената *ję* > *jǫ* се извршила во западномакедонските говори што имаат протетичко *j* во случаите како *јаже*, *јаглен*, *јадица*, додека е непозната во говорите со протетичко *в* : *важе*, *ваглен*, *вадица* (источна група). Тоа значи дека во нив веќе било развиено протетичкото *в*, така што и немало можност за мешање на почетните групи *ję*- и *jǫ*-. Во западното наречје не постоела таква пречка. Во тоа наречје секако веќе било необично да стои *j* во почетокот на зборот пред вокал од преден ред, т. е. веќе бил установен изговорот *еден*, *елен*, *есен*. Потребата да се избегне секвенцата *j* + *преден вокал* довела до замената *ję* > *jǫ* (*jäⁿzyk*>*jăⁿzyk*). Во источните говори истата ситуација била разрешена со тоа што се елиминирало *j*, така што во конечен резултат се добило *е*, како обичен рефлекс за *ę* (преку *ä*: *език*, *етрва*, *ечмен*). Не е јасно до колкава мера можеме ова објаснение да го примениме и на почетокот на слогот воопшто. Додека е тоа очевидно за прињтъ, во случаите како знаѭ, подобаѭ (активен партицип на презентот) може да биде претежна улогата на аналогијата, а во случаите со генитивна наставка — *(j)* ѧ мешањето со акузативот во процесот на трансформација на синтетичката деклинација.

63. Од претходно разгледаните случаи се разликува позицијата зад непарните меки консонанти и зад групите *шт* и *жд*. Таа покажува специфичност спрема нив како, делум, во хронолошки поглед, така и во однос на причините на процесот и на неговиот територијален опсег. Замената ѧ > ѫ во таа позиција можеме да ја следиме само во неколку коренски морфеми: шѧт-, жѧт-, жѧд-, штѧд-, чѧд-), додека огромниот број на случаи се среќава во наставките, а тоа значи дека денеска во тие примери заправо не можеме да ги следиме непосредно резултатите на таа замена. Единствен сигурен податок дека во некои дијалекти и овде се работело за фонетски процес имаме во обликот *чăдо* (<чѫдо < чѧдо) познат во охридско-прес-

панските говори. Во тие дијалекти затврднувањето на непарните меки консонанти се одразило со своето асимилативно дејство така што носовката од преден ред преминала во носовка од заден ред. Денеска не можеме да знаеме до каде се простирале тие говори, но сигурно е дека тие го опфаќале Охрид и охридскиот крај. Ако денеска имаме во западните говори *шетам*, *жетва*, *жеден*, *чедо* (*штедам* не е познато во народниот јазик, па и *жеден* не е обично во некои говори), тоа значи дека во повеќето од нив и не станала никогаш промената ѧ > ѫ под дејството на фонетскиот фактор, за разлика од говорите во регионот на Охрид. Што се однесува до говорите во тој регион, резултатите на тој фонетски процес биле отклонети под воздејство на дијалектите во кои тој не дејствувал, онака како што во последниве стотина години во самиот Охрид место *чадо* станало обично *чедо*. Во врска со асимилативните промени зад непарните меки консонанти, посебен коментар бара позицијата зад консонанските групи *шт* и *жд*. Кога се вели обично дека таквите промени се вршеле и зад нив, тогаш пак просто се оди по обичниот начин на пишување на тие групи во старите текстови. Меѓутоа, јасно е дека ѧ не можело да помине во ѫ зад *т* и *д* како втор елемент во тие групи. Следствено, за говорите во кои станувала таа замена по фонетски пат треба да замислуваме поинаков изговор на тие групи, којшто не наоѓал израз во пишувањето, а имено со палатален консонант како втор елемент, било да сме имале изговор *шч*, *жџ*, како и денеска во охридскиот говор, било можеби *шќ*, *жѓ* (в. § 113,3).

Како фонетски процес, од типот на асимилациите, замената ѧ > ѫ била територијално доста ограничена, поограничена од преминот ѩ > ѭ. Меѓутоа, во писмениот јазик авторитетот на охридскиот центар ја наложил оваа особеност широко на македонскиот терен во 12—13 век. Македонското евангелие на поп Јована, еден северномакедонски текст од втората половина на 13 век, со своите примери како градца, оубыица (acc. pl.), принашѫ, ѕкориша и сл. покажува дека во црковниот изговор се респектирала замената ѧ > ѫ зад непарните меки консонанти и далеку од Охрид, во дијалектна средина со сосем различен развиток на назалните вокали.

64. Кога вака ја ограничуваме територијално замената на ѧ со ѫ по фонетски пат, тоа не значи дека таа не станувала на една поширока територија во резултат на морфолошки израмнувања. Така откриваме уште еден фактор во оној комплекс од појави што, неоправдано, го доби кумулативното име „мешање на носовките". Дејството на овој фактор стои во врска со прераспределбата на аломорфемите сврзани со разликата меѓу меката и тврдата промена (в. § 39). Веќе во Бојанскиот палимпсест, глаголски текст од XI век, наоѓаме ваква многу илустративна форма: вѣроуѭштомоу која ни го покажува пренесувањето на аломорфата на тврдата заменска промена -омоу во позиција што порано ѝ припаѓала на меката промена. Спрема тоа, и во однос на т. н. мешање на носовките ние во многу случаи нема да бидеме во можност да го одделиме дејствувањето на фонетскиот фактор од дејствувањето на морфолошкиот фактор. Во веќе споменатиот текст наоѓаме неколку примери што сведочат дека било во тек она што се наречува „мешање на носовките" (сп. приѫтъ, испльнѣıѫ, глоухъıѭ. Особено се интересни новите форми за аористот: испльнишѫ, възвратишѫ. Бидејќи сме уште далеку од доследната замена на носовките, мораме овде да мислиме пред сè на морфолошкиот фактор, кој довел до вкрстување со имперфектната наставка -хѫ. Во оваа претпоставка нè уверува уште повеќе што вакви аористни форми се среќаваат и во Добромировото евангелие (поч. на 12 век), кое инаку не познава редовна замена на носовките. Заправо, Добр. може да биде типичен претставник на ситуацијата во некој од јужномакедонските дијалекти, во кој ѫ се пренесувало во категории со ѧ или ѭ само по морфолошки пат. Од друга страна, современите западномакедонски форми за аорист и имперфект: *дојдое*, *викае* и сл. укажуваат исто така на вкрстување на споменатите наставки, само со друг резултат: -шѧ, >< -хѫ дало -хѧ (отаде -*хе* > -*е*).

Не навлегувајќи натаму во разгледувањето на другите вакви случаи (на пр. кај партиципите) можеме по сето да заклучиме дека т. н. мешање на носовките не е единствена појава, ами комплекс од нееднородни и неедновремени појави, резултатите од кои доведувале и до изразита диференцијација на нивото на народниот јазик. Сугестивноста

на графијата сторила што порано често се инсистирало на единствено објаснение, во смисла на формулирање на еден фонетски закон.

65. По извршените промени со носовките се забележува ширење на употребата на некои зборови со замена *ѫ > у* и во говорите во централна, па и во јужна Македонија. Тоа стои во врска со засилувањето на влијанието на српскиот јазик, особено во 14 век, и со употребата на црковниот јазик од српска рецензија што во тоа време почнува да се установува во Македонија.

Составот на зборовите со *ѫ > у* покажува дека тие проникнувале по различни патишта. Зборови како *г̄уска, куќа, вруќина, ручок* се пренесувале од север кон југ во меѓудијалектен контакт. Црковниот јазик и јазикот на администрацијата биле посредници при ширењето на зборови и изрази како: *суд, судија, судна мака, вечна мука, Мученици* (празник) и др. И во топонимијата имаме случаи на пренесување на замената *у* за *ѫ*: *Врут̄ок*, и *Зубовце* се села во Горни Полог (во горнополошкиот говор нормалната замена за *ѫ* е *ӑ*). Село *Зубово* се споменува во Струмичко во грамота од околу 1378 г., место *Зубово Крушье* во источна Македонија во грамота од околу 1332 г. Топонимите *Зубовце, Зубово* и сл. се изведени од личното име *Зуб*. Во образувањето на некои топоними влегол зборот *куќа : Злокуќани* (Битолско), *Еднокуќево* (Струмичко). Тој збор рано проникнал и во најјужните говори: во 16 век бил веќе познат и во Костурско.

Во одделни случаи потребата да се отклони хомонимијата го спомогнала ширењето на даден збор со замена *ѫ > у*. Таков бил случајот со зборот *суд*, со примањето на кој се отклонила хомонимијата меѓу *сад* („чинија") и *сад* („правна институција"). Веројатно хомонимијата што настанала меѓу зборовите гѫсь и гѫзъ по обезвучувањето на крајните согласки го спомогнала ширењето на зборот *г̄уска (г̄аска* е задржано само во некои дијалекти, како во тиквешкиот).

Од горните случаи треба да се двојат некои стари дублети со *ѫ* и *у*. Тие се наследени од прасловенскиот, и некои од нив среќаваме и во старословенските текстови: